

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ҲУҚУҚИЙ ЕТУКЛИК—
БАРКАМОЛЛИККА
ЭЛТАДИ

67
X-87

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ**

**ҲУҚУҚИЙ ЕТУКЛИК —
БАРКАМОЛЛИККА ЭЛТАДИ**

**Тошкент
«Адолат»
2011**

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП о ЛП
№ 75469

УДК: 342(575.1)

ББК 67

Ў87

Ў87 Ҳуқуқий етуклик — баркамолликка элтади: —
Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Т.:
«Адолат», 2011 й. — 136 б.

ISBN 978-9943-394-11-7

УДК: 342(575.1)

ББК 67

Тузувчилар: **Тўрабек Тўраев, Улуғбек Хусайнов, Баҳром**
Илҳомжонов, Отабек Бобожонов, Азизхон
Нодиров

Масъул муҳаррир: **Т.Э.Тўраев, Ўзбекистон Республикаси Адлия**
вазирлиги Ахборот хизмати раҳбари — вазирнинг
матбуот котиби

Тақризчилар: **Л.М.Маҳмудов, Ўзбекистон Республикаси Адлия**
вазирлиги бошқарма бошлиғи

С.М.Хидиров, Юридик фанлар номзоди, ТДЮИ
«Конституциявий ҳуқуқ» кафедраси доценти

Ушбу ўқув-услубий қўлланмада ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини оширишда уларнинг конституциявий билимларини мустаҳкамлаш, уларда ҳуқуқий, солиқ, экологик маданиятни юксалтириш, қолаверса, инсон ҳуқуқлари, уни мамлакатимизда янада мустаҳкамлашни такомиллаштириш борасидаги ислохотларнинг мазмуни, унинг сабаблари ва ушбу ислохотларни ёшларга тушунтириш билан боғлиқ масалаларни ёритиб беришга ҳаракат қилинган. Ушбу ўқув услубий қўлланма кенг китобхонлар учун мўлжалланган.

Ў $\frac{1201000000 - 011}{(04) - 2011}$ — 2011

ISBN 978-9943-394-11-7

© Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги
«Адолат» нашриёти, 2011 йил.

КИРИШ СЎЗИ

Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ҳамда фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёни жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган ҳозирги вақтда жамият ҳаётининг барча жабҳаларида, шу жумладан суд-ҳуқуқ соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилмоқда.

Ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида олиб борилаётган ислохотлардан қўзланган асосий мақсад фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдан иборат.

Давлатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасида кенг қамровли ва узоққа мўлжалланган дастурларга асосланган аниқ режалар ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон демократик ислохотларни чуқурлаштириш йўлидан борар экан, бу борада энг устувор вазифалардан бири инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш деб белгилаб олинди. Президент И.А. Каримов таъбири билан айтганда: «Бизнинг пировард мақсадимиз — инсон ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилинадиган маърифатли жамият барпо этишдан иборат»¹.

Бу борада қўйилган вазифаларни амалга ошириш ва ислохотлар муваффақияти, кўп жихатдан, жамиятда янги вужудга келаётган муносабатларни тартибга солишга қаратилган мукамал ҳуқуқий базанинг яратилганлиги ҳамда ижтимоий ҳаётда фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла таъминланганлигига боғлиқдир.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва унинг манфаатларига қанчалик даражада эътибор қаратилаётганлигини 1997 йилни «Инсон манфаатлари йили» деб эълон қилинганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин. Айниқса, 2008 йил 1 май куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсади-миз. Т.8. — Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 28-б.

Декларацияси қабул қилинганлигининг 60 йиллигига бағишланган тадбирлар Дастури тўғрисида»ги Фармонининг эълон қилиниши мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари бўйича амалга оширилаётган ишларнинг мантикий давоми бўлди. Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо давлатлар орасида биринчи марта бундай Фармоннинг қабул қилиниши жаҳон ҳамжамияти томонидан кўтаринки руҳда кутиб олинди. Мазкур Фармон мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш борасида олиб борилаётган саъй-ҳаракатларни янги поғонага кўтарди.

Инсоният таракқиётида XX аср жиддий ижтимоий-сиёсий воқеалар ва ўзгаришларга бой бўлди. Айнан шу даврда, бутун дунё ҳамжамияти инсониятга таҳдид солувчи энг катта салбий ҳодисалар, яъни иккита жаҳон уруши ва кўплаб миллий ва халқаро зиддиятларни бошидан кечирди. Бу ҳаракатларнинг том моҳияти инсон ва унинг келажагига реал таҳдидни вужудга келтириши мумкинлигини эса кўп вақтларда унитиб қўйдик десак, хато қилмаган бўламиз. Айниқса, иккинчи жаҳон уруши даврида инсон ҳуқуқларини бутунлай оёқ ости қилишга қаратилган айрим давлатларнинг ғайридемократик сиёсати барчага ўрнак бўлди. Бутун дунё инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинлиги қанчалик бебаҳо қадрият эканлигини урушдан сўнг чуқур ҳис этди. Бунинг ифодаси сифатида уставида энг олий мақсад дунёда тинчлик ва тотувлик, инсон ҳуқуқларини тўла тўқис таъминлаш этиб белгиланган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ташкил этилиши, унинг 60 йиллик фаолиятини кўришимиз мумкин.

«Инсоният эркинлигининг қонуний ифодаси» сифатида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»нинг аҳамияти ва нуфузи йил сайин ошиб бормоқда. Ҳозирги кундаги халқаро муносабатларнинг энг муҳим муваффақиятларидан бири жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқлари билан демократия ғоялари орасидаги ўзаро боғлиқликнинг шубҳасиз тан олинishiдир.

Истиқлол боис, халқимиз ўз ҳаёти ва турмуш тарзини миллий манфаат ва қадриятлар асосида, шунингдек халқаро ҳамжамият эътироф этган демократик мезонларга уйғун равишда бунёд этмоқда. Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини халқаро

андозалар асосида таъминлаш ва муҳофаза қилишга қаратилган кўплаб чора-тадбирларнинг амалга оширилаётгани таҳсинга сазовордир. Биргина, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»да эътироф этилган барча демократик тамойиллар ва нормалар ўрнатилганлигининг ўзи ҳам фикримизни тасдиқлайди.

Конституциямиз ўзининг туб моҳияти, фалсафасига кўра жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон деган фикрни илгари сурди.

Мамлакатимиз мустақиликка эришган илк кунлардан бошлаб инсон ҳуқуқи, унинг кадр-қиммати биринчи даражали масала сифатида кўтарилиб, барча ҳуқуқий асослар яратилди ва яратилмоқда. Бу борада мамлакатимиз раҳбари ва ҳукумати томонидан ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар ходимларига ҳам бир қатор муҳим вазифалар юклатилган. Жумладан, адлия органлари ва муассасаларига фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, уларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш, фуқаролар мурожаатларига масъулият билан ёндашиш юклатилган. Қолаверса, адлия идораларининг асосий вазифаларидан яна бири жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтиришдан иборатдир.

Эътироф этиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ушбу муҳим масалани ҳис қилган ҳолда тарғиботнинг барча мақбул усулларида унумли фойдаланишга бел боғлаган. Сўнгги икки йил ичида жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, аҳолининг, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини янада ошириш борасида ишлаб чиқилган ва ҳаётга татбиқ этилаётган бир неча лойиҳаларни сўзимиз исботи сифатида келтиришимиз мумкин. Ана шу лойиҳалардан бири 2009 йилда Адлия вазирлиги ҳузурида тузилган ёш ҳуқуқшунослардан иборат «Ҳуқуқий тарғибот гуруҳи» фаолиятидир. Ушбу гуруҳ томонидан бугунги кунгача мамлакатимизнинг 70 га яқин олис туманларида 62 мингдан зиёд ёш йигит-қизлар билан учрашувлар ўтказилиб, уларнинг ҳуқуқий саводхонлигини юксалтириш борасида талай ишлар амалга оширилди. Ушбу рисола ҳуқуқий тарғибот тадбирлари давомида ёшларнинг қизиқишлари, уларнинг ўй-фикрлари, таклифлари ҳамда мулоҳазалари асосида яратилди.

Мазкур илмий изланишнинг асосий мақсади уқувчига инсон ҳуқуқлари, уни таъминлаш ва муҳофаза қилиш борасида жаҳон ҳамжамияти ва давлатимиз томонидан олиб борилган кенг кўламли ишлар, бугунги глобаллашув жараёнида инсон ҳуқуқларини чеклаш ёки бузишга қаратилган турли хил куришнишдаги халқаро муаммоларнинг мазмун-моҳияти ва келтириб чиқарувчи сабабларни ҳамда уларни бартараф этиш йўлларини очиб беришдан иборат.

**Равшан Муҳитдинов,
Ўзбекистон Республикаси Адлия вазири**

*«Маънавият, маърифатни тарғиб қилиш
ҳар бир зиёлининг виждон ишидир»*

И. Каримов

ЁШЛАРДА ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҲУҚУҚИЙ ТАРҒИБОТНИНГ АҲАМИЯТИ

Ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуришнинг зарурий шарти — бу қонунларнинг сўзсиз бажарилишидир. Қонунларнинг бир хилда ва сўзсиз бажарилиши ҳуқуқшуносларимизнинг ўз вазифасига муносабати ва зиммасидаги масъулиятни хис қилишига боғлиқдир¹.

Мамлакатимизда ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бир вақтда ёшларда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни янада юксалтириш, уларни қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш мамлакатимиз олдида турган муҳим масалалардан биридир. Ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва жамият тараққиётининг ривожини ўсиб келаётган авлод таълим даражасининг, ҳуқуқий саводхонлигининг юқорилигига боғлиқдир.

Яхши таълим-тарбия олган баркамол авлод ҳеч қандай ҳуқуқбузарлик кўчасига кирмайди, унинг ботқоғига ботмайди. Аммо, шуниси ачинарлики, бугунги кунда ана шу кўчага кириб қолган ўсмирлар кўплаб учрамоқда.

Масаланинг бошида ёшлар туғрисида гап юрита бошладик. Биз «ёшлар» деганда кимларни назарда тутамиз?

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1991 йил 20 ноябрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари туғрисида»ги Қонуннинг 4-моддасига кўра, ёшларга оид давлат сиёсати Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, ушбу Қонунга ва ёшларнинг манфаатларига дахлдор бўлган ижтимоий, иқтисодий ҳамда ўзга муносабатларни тартибга соладиган бошқа қонун ҳужжатларига асосланади.

¹ Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи (умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. — Тошкент: ТДЮИ, 2006. 34-б.

Мазкур Қонун 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган фуқароларга тааллуқли давлат сиёсатининг асосий негизини белгилаб беради ва уни тегишли қонунларни ривожлантириш ҳамда тизимга солиш учун асос деб эътироф этади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида мазкур Қонундагидан ва Ўзбекистон Республикасининг ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисидаги бошқа қонун ҳужжатларидагидан ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланади.

Демак, ёшлар деганда, умумий маънода, 14 ёшдан 30 ёшгача бўлган жисмоний шахсларни тушуниш мумкин.

Бугунги кунда республикамызда ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида ислохотлар амалга оширилмоқда. Ҳуқуқий демократик давлатнинг энг муҳим белгилари бўлган қонун устуворлигини таъминлаш ва юксак даражадаги ҳуқуқий онг ва маданиятга эга бўлган баркамол авлодни табиёлаш мазкур ислохотларнинг узатгани ташкил этади. Шу мақсадда республикамыз ҳуқуқшунос олимлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идора вакиллари, адлия идоралари ҳамда қатор ҳуқуқшунос талабалар томонидан кейинги йилларда фуқароларнинг, айниқса ёшларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий саводхонлигини янада юксалтиришга қаратилган қатор ҳуқуқий тарғибот ишлари амалга ошириб келинмоқда.

Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, мамлакатимиз аҳолиси ва ёшлар онгида қонунларга ҳурмат руҳини шакллантириш масалалари жуда муҳим. Шу ўринда, ҳуқуқий онг нима, унинг қандай белгилари мавжуд, деган саволларга жавоб топиш учун ҳуқуқшунос олимларимизнинг «ҳуқуқий онг» тўғрисида билдирган фикрларига тўхталиб ўтишимиз лозим.

Баъзи ҳуқуқшунос олимлар ҳуқуқий онг деганда жамиятдаги барча ҳуқуқ ҳақидаги тасаввурларга эга бўлишни назарда тутсалар, айримлари ҳуқуқий онгни қонунларни ҳурмат қилиш ҳамда уларга риоя этилиши билан белгилайди.

Бизнингча, юридик фанлар номзоди, доцент Н. Сабуров томонидан ҳуқуқий онгга берилган қуйидаги таъриф унинг ҳуқуқий жиҳатларини нисбатан мукамал ёритади: **ҳуқуқий онг — бу ижтимоий онгнинг шаклларида бири бўлиб, киши-**

ларда ҳуқуққа, қонунчиликка ва ҳуқуқ-тартиботга нисбатан бўлган ғоялар, ҳис-туйғулар, тасаввурлар йи-гиндисидир¹.

Албатта, ҳар қандай кишилардаги мавжуд ҳуқуқий онг — ижтимоий онгнинг шаклларида бири ҳисобланади. Инсон ўзини ҳуқуқий жиҳатдан етук, билимли деб ҳисоблаши учун, биринчи навбатда, унда жамиятда ўрнатилган ҳуқуқ нормаларига нисбатан ҳурмат руҳи мавжуд бўлиши лозим.

Ҳуқуқий маданият — бу кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли муносабати, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишдир².

Ҳуқуқий маданият мураккаб, серкирра тушунча бўлиб, у, биринчи навбатда:

ҳуқуқий онгнинг муайян даражаси, яъни ҳуқуқий воқеликни онгли равишда тушуниб, ўзлаштиришни;

умумий маданий асослар, юксак маданийлик даражаси, миллий негизлар ва манбалар, тарихий хотира, урф-одатлар ва анъаналарни;

аҳоли томонидан қонунларни билишнинг тегишли даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурматнинг юқори даражасини, уларнинг нуфузини;

ҳуқуқий фаолият, ҳуқуқий ижодкорлик, ҳуқуқни муҳофаза этиш, бошқарув ва бошқа органлар ишининг самарали усуллари;

фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунларга итоаткорлигини талаб этади.

Ҳуқуқий тарғибот — жамият ва давлатнинг ҳуқуқий сиёсатини, стратегик мақсадини кишиларга, оммага етказишга қаратилган маърифий ва тарғибий усуллар. Ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши ҳуқуқий тарғиботнинг таъсирчанлиги ва халққа тушунарли эканига боғлиқ. Шунинг учун, ҳуқуқий тарғибот ҳуқуқий жамият назарияси, ҳуқуқ лойиҳаси, ҳуқуқ социологияси каби илм соҳаларининг натижаларига таянади¹.

¹ Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси (Саволлар, таърифлар, тушунча ва атамалар). / Ўқув-услубий қўлланма. — Тошкент: ТДЮИ, 2009. 32-б.

² Уша ерда: 33-б.

Ҳуқуқий демократик давлат қурилиши, қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ижтимоий адолат қарор топишини таъминлаш, маънавий ва маданий ривожланишнинг устувор йўналишларини белгилаш, амалга оширилаётган ислохотларни янги мазмун билан бойитиш, аҳолининг ҳуқуқий билимини юксалтириш, жамият аъзоларининг сиёсий фаоллигини ошириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва жамоатчилик фикрини ўрганиш борасидаги ишларни яхшилаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги 1997 йил 25 июнь ПФ-1791-сон Фармони эълон қилинди.

Мазкур Фармонда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва ҳуқуқий тарбиясини яхшилаш юзасидан олиб борилаётган ишлар давлат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири этиб белгиланди.

Республикада ҳуқуқий давлат қурилиши йўлида олиб борилаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотлар ва бу борада қабул қилинган қонунлар моҳиятини аҳоли томонидан чуқур англаб етилишига ҳар томонлама кўмаклашиш давлат бошқаруви, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари, ўқув юртлари ҳамда ҳуқуқшунос олимларнинг энг долзарб вазифалари эканлиги кўрсатилди.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги қошида юристлар малакасини ошириш Маркази тузилиб, мазкур Марказда адлия, суд, прокуратура, адвокатура, давлат бошқаруви идоралари, мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ходимларининг ўқитилиши кўзда тутилди.

Қуйидагилар Юристлар малакасини ошириш Марказининг асосий вазифалари қилиб белгиланди:

а) ҳуқуқшунос кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;

б) ҳуқуқ соҳасида илмий тадқиқотларни амалга ошириш, ҳуқуқшунослар орасида кадрлар сиёсатини такомиллаштириш борасида тавсияларни ишлаб чиқиш ва тақдим қилиш;

¹ Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Тошкент: Адолат, 2009. 654-б.

в) ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш масалалари юзасидан халқаро ташкилотлар билан алоқаларни амалга ошириш.

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий Дастури»нинг асосий устувор вазифалари этиб қўйидагилар белгиланди:

Ўзбекистон ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан дадил бориб, жаҳон ҳамжамятида мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Барқарорлик ва тартиб, миллатлараро тотувлик ва фуқаролар аҳиллиги туфайли ёш давлатимиз ишонч ва ҳурматга сазовор бўлмоқда.

Мамлакатимизда иқтисодиёт, сиёсат, давлат қурилиши, ҳуқуқий тизим ва жамиятни маънавий ўзгартириш соҳасида кенг қўламли ислохотлар ўтказилмоқда. Ўтказилаётган ислохотларнинг қонуний замини яратилди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ҳуқуқий асослари изчиллик билан мустаҳкамланмоқда ва такомиллаштирилмоқда.

Ватанимизнинг ривожланиши ва ислохотларнинг муваффақияти қўп жиҳатдан халқнинг ҳуқуқий онги ҳамда ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқдир. Шахснинг сиёсий фаоллиги, унинг чинакам фуқаровий муносабати, демократик ислохотларга интилувчанлиги белгиланган мақсадларга тезроқ эришишнинг муҳим омилдир.

Юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига қўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини таъминловчи ва мустаҳкамловчи омилдир. Қонунни ҳурмат қилиш ҳуқуқий жамиятнинг, сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар самарали фаолият кўрсатишининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият — умумий маданиятнинг ажралмас таркибий қисми. Инсонлар онгида шундай ишонч қарор топиши керакки, ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётда татбиқ эта оладиган кишигина маданиятли ва билимли деб ҳисобланиши мумкин.

Жамият ва давлат тараққиётининг ҳозирги ҳолати ҳуқуқий муносабатлар барча иштирокчиларининг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий саводхонлигини ҳар томонлама оширишни талаб қилмоқда. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим, ҳуқуқий эътиқод ва изчил амалий фаолият мажмуи сифатида жамият ва давлат олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилишини таъминлайди.

Ҳуқуқий маданиятнинг моҳияти, мазмуни, таркибий тузилиши ва намоён бўлишининг фалсафий, ижтимоий, иқтисодий, психологик ва юридик муаммоларини тадқиқ этиш, уни шакллантириш ва янада юксалтириш усулларини аниқлашга илмий изланишларнинг устувор йўналиши деб қаралмоғи лозим.

Шахс умумий ва ҳуқуқий маданиятининг ўзаро боғлиқлиги, ҳуқуқий маданият ва ҳуқуқий феъл-атвор, ижтимоий онгни шакллантиришда ҳуқуқнинг ўрни, ҳуқуқий тарбия ва аҳолининг ижтимоий фаоллиги, ҳуқуқий онгга таъсир этиш шакллари ва усуллари, ҳуқуқий онгнинг психологик жиҳатлари, ҳуқуқий онгдаги ижтимоий бузилиш ва салбий ўзгаришлар ва аҳолининг турли қатлам ҳамда ижтимоий гуруҳларининг ҳуқуқий маданияти каби долзарб муаммолар бўйича илмий тадқиқотлар ўтказилиши айниқса долзарбдир.

Ҳуқуқий маданият муаммоларини тадқиқ этишнинг социологик негизини ривожлантириш, умуман жамиятдаги ҳуқуқий маданият ва аҳолининг турли қатламлари ҳуқуқий маданияти ҳолатининг ҳақиқий манзарасини аниқлаш учун сўровлар ўтказиш ва ҳуқуқ, унинг ижтимоий кадри ҳамда тартибга солувчанлик вазифаси тўғрисида жамоатчилик фикрини аниқлашнинг бошқа усулларини қўлланиш зарур.

Ҳуқуқий маданиятни шакллантиришнинг педагогик муаммоларини тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратилмоғи лозим. Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари манфаатдор ташкилотларнинг иштирокида ёшларни ҳуқуқий тарбиялашнинг илмий асосланган услубиётини ишлаб чиқишлари керак.

Ўзбекистон Республикасининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, хорижий давлатлардаги ҳуқуқий маданиятни оширишга доир илмий тадқиқотларнинг натижаларини нашр этиш ва улардан фойдаланишни кенгайтириш, бу соҳада илмий ахборот айирбошлашни йўлга қўйиш муҳимдир.

Илмий-амалий конференциялар, семинарлар ўтказиш, илмий, илмий-оммабоп адабиётлар ва маълумотномалар нашр этишни кўпайтириш аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш масалалари бўйича олиб бориладиган илмий тадқиқотларни кучайтириш, илмий билимларни оммалаштириш ишига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилмоғи керак¹.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таъминланиши унга бўлган эҳтиёж ва имкониятлар билан чамбарчас боғлиқдир. Албатта, инсон ҳуқуқларини тан олиш ва халқаро меъёрлар доирасида уларни ҳимоя қилишнинг турли воситаларини яратиш, айтиш мумкинки, асримиз маънавиятининг энг муҳим ютуқларидан биридир. Ана шундай бутун инсоният маънавияти ютуқларидан бири сифатида «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»ни кўрсатишимиз мумкин. Бу тарихий ҳужжатнинг ишлаб чиқилиши ва эълон қилиниши инсониятнинг тарихий тақдирида, давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатида, халқаро ташкилотлар, сиёсий партиялар ва ижтимоий ташкилотларнинг фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда ишлаб чиқилган қоида ва ҳулосалар, тамойиллар ўзининг моҳияти ва мазмунига кўра мукаммал ишланган ҳуқуқий меъёрларнинг умумлашган ифодаси ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш масалаларини ҳал қилишда давлатлар мазкур ҳужжатда эълон қилинган ҳуқуқий меъёрларга амал қилиши уларда ишлаб чиқиладиган ҳуқуқий ҳужжатларнинг самарали ва адолатли бўлишида муҳим аҳамият касб этади².

«Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»нинг 3-модда-сида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланади. Мазкур модда қоидалари 4, 21-моддаларда кенгроқ ифодаланган бўлиб, уларда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, яъни қуллик ёки қарамликдан сакланиш ҳуқуқи, азоб-уқубатга ёки ваҳшийларча жазога дучор бўлмаслик ҳуқуқининг қонун нормалари билан ҳимоя қилини-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 227-модда.

² Инсон ҳуқуқлари. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 70–71-б.

ши, ўзбошимчалик билан қамоққа олинишдан, ушлаб туриш ва қувғин қилинишдан сақланиш ҳуқуқи, қўйилган айбнинг асосланганлигини аниқлаш учун тенглик асосидаги адолатнинг барча талабларига риоя қилиш ва унинг суд томонидан ҳолисона кўриб чиқилиш ҳуқуқи, шахсий ёки оилавий ҳаётга ўзбошимчалик билан аралашиш, уй-жой ва хатлардаги сирларнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, давлат ҳудудида эркин юриш ва ўзига истикомат жойини танлаш ҳуқуқи, бошқа мамлакатда бошпана олишдан фойдаланиш ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқи, никоҳдан ўтиш ва оила қуриш ҳуқуқи, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи, эркин фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи, маслак эркинлиги ва уни ифодалаш ҳуқуқи, тинч йиғилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузишда қатнашиш ҳуқуқи, мамлакатни бошқаришда бевосита ҳамда билвосита иштирок этиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлар ўз ифодасини топганлигига гувоҳ бўламиз¹.

Декларация жаҳон халқларининг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини ўзида бевосита акс эттирган, умуминсоний, умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам этган ҳужжатдир. Боиси, уни ишлаб чиқиш, муҳокама этиш ва татбиқ қилишда бутун халқро ҳамжамият вакиллари иштирок этган. Бир сўз билан айтганда, мазкур декларация жаҳон халқларининг тарихий тараққиёт натижасида эришган демократик тафаккури ва ижодининг маҳсулидир.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва тизимга кирувчи муассасалар иштирокида республика-мизнинг олис қишлоқлардаги фуқаролар, ўқувчи ёшлар, талабалар, айниқса баркамол авлоднинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини янада юксалтириш борасида ҳуқуқий тарғибот ишлари олиб борилмоқда. Амалга ошириб келинаётган ҳуқуқий тарғибот ишларидан кўзланган асосий мақсад, ижтимоий ҳаётда муайян бир ҳуқуқий муносабатга киришган баркамол авлод ҳамда ёшларимизнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини англай олишларига кўмаклашишдан иборатдир.

Бош қомусимиз — Конституциямизнинг 17 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Халқро анжуманлар саройида бўлиб

¹ Инсон ҳуқуқлари. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 76-б.

ўтган байрам тадбирида Юртбошимиз яна бир бор ёшлар масаласига эътибор қаратди.

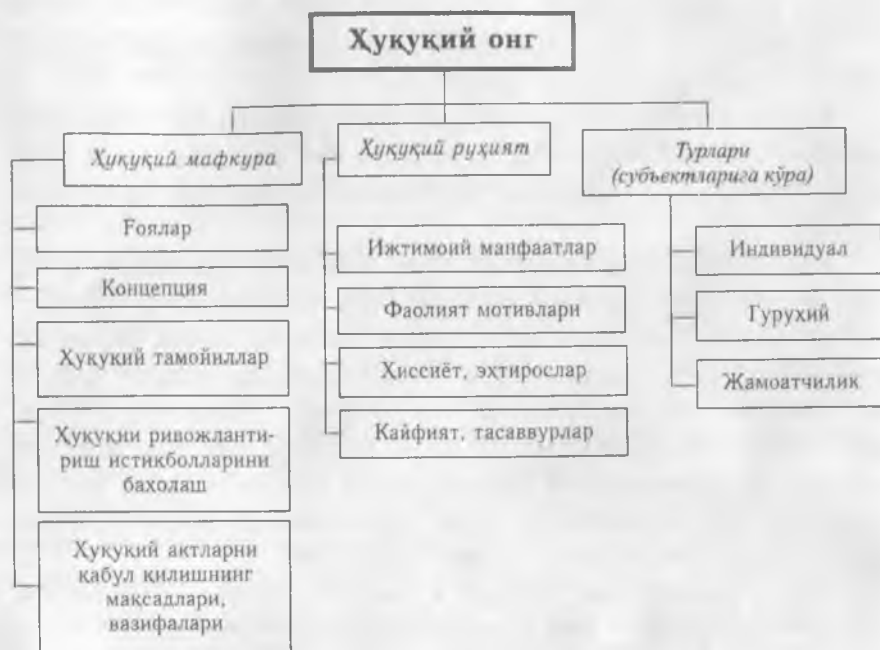
Жаҳонда ҳеч бир мамлакат раҳбари ўз ёшларига бундай юксак ишонч ва эътибор қаратмаган.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, бугун коллежлар, лицейлар, институтларни битираётган, қолаверса, чет мамлакатларда ўқиб келаётган бизнинг ёшларимиз ҳеч кимдан кам эмас ва кам бўлмайди ҳам.

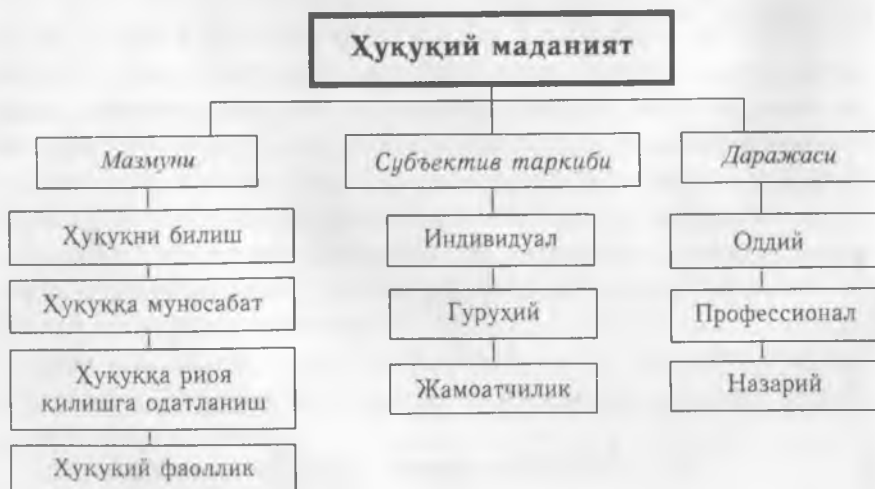
Мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, уни мамлакатимиз иқтисодиётининг мустаҳкам таянчи бўлишни таъминлаш, қишлоқ жойларидаги ёшларни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка жалб этиш мақсадида етарли шароит ва имкониятлар яратилган ва яратилмоқда. Яратилаётган бундай имкониятлар ёшларда ўз маънавий оламини юксалтириш, миллий ва умуминсоний қадриятларни ҳурмат қилиш, ҳар томонлама етук, қобилиятли бўлиб тарбияланиш ҳиссини ривожлантиришда муҳим омил бўлиши шубҳасиз.

Бугун давлатимиз раҳбари «...менинг ордимда Ўзбекистон ёшлари турибди», — дея мамлакатимизнинг ўсиб келаётган ёш авлодларига юксак ишонч билдирмоқда. Ўйлаймизки, бундай ишончга жавобан барча ёшларимиз озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлида тинмай ўқиб-ўрганиши, юртимизни ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқишда фидокорона меҳнат қилиши даркор.

1-схема

2-схема

Ҳуқуқий маданият

ҳуқуқий онгнинг муайян даражаси, яъни ҳуқуқий воқеликни онгли равишда тушуниб, узлаштиришни

умумий маданий асослар, юксак маданийлик даражаси, миллий негизлар ва манбалар, тарихий хотира, урф-одатлар ва анъаналарни

аҳоли томонидан қонунларни билишнинг тегишли даражаси, ҳуқуқ нормаларига ҳурматнинг юқори даражасини, улар нуфузини

ҳуқуқий фаолият, ҳуқуқий ижодкорлик, ҳуқуқни муҳофаза этиш, бошқарув ва бошқа органлар ишининг самарали усулларини

фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг қонунга итоаткорлигини талаб этади

КОНСТИТУЦИЯ – ИЗЧИЛ ҲУҚУҚИЙ ИСЛОҲОТЛАР АСОСИ

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси миллий давлатчилигимизнинг чуқур илдизлари ва ривожланган мамлакатлар тажрибаларига асосланган ҳолда, халқимизнинг юксак ижтимоий-сиёсий тафаккурининг маҳсули сифатида қабул қилинган бўлиб, республикамызда амалга оширилаётган барча изчил ислохотларнинг ҳуқуқий пойдеворига айланди.

«Конституция» сўзи латинча сўздан олинган бўлиб, ўрна-тиш, белгилаш, тасдиқлаш, тузилиш, тузук маъноларини билдиради. Дунёда биринчи Конституция 1787 йил АҚШда қабул қилинган. Европада эса биринчи бўлиб, 1791 йили Польша ўз Конституциясини қабул қилган.

Конституцияга умумий тарзда «олий юридик кучга эга бўлган, бир томондан инсон ва иккинчи томондан давлат ўртасидаги муносабатлар асосларини, шунингдек давлатнинг ўзини ташкиллаштириш ва фаолият кўрсатиш асосларини тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар тизими», дея таъриф бериш мумкин.

Ҳар бир давлатнинг Конституцияси ўзига ҳос жиҳатларга эга бўлиб, унинг миллий хусусиятлари, анъаналаридан келиб чиқади. Хорижий мамлакатлар тажрибасида Конституциялар бир қатор турларга ажратилади.

Конституцияларнинг таснифланиши деганда, турли мамлакатлардаги конституцияларни турли мезонларга (критерияларга) асосан ҳар хил гуруҳларга (турларга) бўлиш тушунилади.

Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқида конституцияларни мазмунан қуйидагича таснифлаш мумкин:

Биринчидан, конституцияларни уларнинг моҳиятига кўра, қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

Юридик (формал) конституция – давлатнинг Асосий қонуни бўлиб, алоҳида тартибда қабул қилинади ва олий юридик кучга эга ҳисобланади. Бунга аксарият давлатларнинг конституциялари мисол бўлади.

Фактик (моддий) конституция – амалдаги реал ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи конституция ҳисобланади.

Амалдаги конституция — ҳозирда амал қилаётган, муайян давлатнинг конституциявий тузумини белгилаб берувчи, мамлакатдаги энг асосий ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи қонун ҳисобланади.

Сохта конституция — мазмунан жамият ҳаётини белгилаб берувчи қоидалар мавжуд бўлсада, аслида бу қоидаларнинг аксарияти жамият ҳаётини тартибга солишда қўлланилмайди. Масалан, СССРнинг 1936 йил Конституциясида белгиланган қоидаларнинг реал ҳаётдаги ўрнига қиёсан разм солиш орқали қўриш мумкин.

Иккинчидан, конституцияларни шаклига кўра, қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

Ёзма конституция — мамлакатнинг олий органи томонидан ёки референдум йўли билан қабул қилинган, олий юридик кучга эга бўлган давлатнинг асосий қонуни бўлиб ҳисобланади. Бунга АҚШ, Япония, Ўзбекистон, Нидерландия, Бельгия, Австрия ва бошқа давлатлар конституцияларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ёзилмаган конституция — айнан бир яхлит конституция тузилиши ҳолатига келтирилмасдан, бир қанча даврлар оралиғида қабул қилинган қонунлардан иборат бўлади. Бу қонунларга конституциявий қонун мақоми берилади. Масалан, Исроил, Янги Зеландия каби давлатлар конституциялари.

Яхлит конституция — Конституция матни яхлит бўлиб, бир вақтда қабул қилинади. Масалан, Россия, Ўзбекистон, Бразилия Конституциялари яхлит конституцияларга мисол бўла олади.

Яхлит бўлмаган конституция — бундай Конституция матни бир неча даврлар оралиғида қабул қилинади. Масалан, Швеция, Финландия конституциялари.

Доимий конституция — хорижий мамлакатларда қабул қилинган аксарият конституциялар доимий конституциялар ҳисобланади.

Вақтинчалик (муваққат) конституция — маълум бир муддат давомида амал қилувчи конституция. Масалан, 1970 йил Ироқда, 1971 йилда Бирлашган Араб Амирлигида ҳаракатда бўлган конституциялар.

Учинчидан, жахон конституциявий амалиётида конституциялар ўзгартириш тартибининг мураккаблигига қараб «юмшоқ» ва «қаттиқ» конституцияларга ажратилади.

«Юмшоқ» конституция деганда нисбатан осон ўзгартириладиган, ўзгартириш киритиш тартиби содда бўлган конституция тушунилади. «Қаттиқ» конституция деганда, ўзгартириш киритиш тартиби мураккаб бўлган, бирмунча муддат давом этадиган конституция тушунилади.

«Юмшоқ» конституциялар оддий қонунлар учун белгиланган тартиб асосида ўзгартирилади ёки тўлдирилади. «Қаттиқ» конституциялар алоҳида ўрнатилган тартибга мувофиқ (қўшимчалар тақдим этилгандан сўнг маълум вақт ўтгач ёки малакали овоз бериш — депутатларнинг 2/3 қисми овози билан, федерация субъектларининг ҳаммаси ратификация қилган тақдирда ва хоказо) ўзгариши мумкин. Масалан, АҚШ Конституциясига икки юз йилдан ортиқ амал қилган вақт мобайнида атиги 27 та тузатиш киритилган.

Тўртинчидан, конституцияларни уларнинг ижтимоий мазмунига қараб ҳам бир неча турга бўлиш мумкин. Улар қуйидагилар: фарб мамлакатлар конституциялари, ривожланаётган мамлакатлар конституциялари, ўтиш даври мамлакатлари конституциялари, теократик давлатлар конституциялари.

Хозирги кунда дунёда 300 дан ортиқ конституция бор (федератив давлатлар субъектларининг конституциялари билан бирга). Бу конституциялар турли тарихий даврда қабул қилинган бўлиб, ҳар хил ижтимоий мазмунга эга.

Дунёдаги ривожланган демократик давлатларда ҳеч бир шахс, ҳеч бир фуқаро ўз ижтимоий-шахсий ҳаётини, ўзининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни Конституциясиз тасаввур қила олмайди. Чунки ҳар бир шахс кундалик ҳаётида Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита мурожаат қилади ҳамда ушбу Асосий қонунга ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларини қафолатлаб берувчи олий юридик ҳужжат сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам демократик жамиятда яшаётган ҳар бир шахс Конституциянинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб олиши ҳамда шахсий ҳаётида учраб турадиган муаммоларнинг ечимини айнан Конституциядан топа билиши зарур.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш асосий мақсад қилиб олинган экан, Президентимиз И. Каримов айтганидек: «Демократиянинг энг муҳим тамойили — одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим»¹. Айнан мазкур масалаларнинг ечими бевосита Конституциянинг қабул қилиниши билан боғлиқ эди. Шу боис ҳам Собик Иттифок республикалари орасида биринчилардан бўлиб 1990 йилнинг июнида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг иккинчи сессиясида янги конституция лойиҳасини тайёрлаш учун 64 кишидан иборат Конституциявий Комиссия тuzилди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинди ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонун қабул қилинди. Унда белгиланган қоидалар амалиётда бир ярим йил мобайнида синовдан ўтди, сўнгра Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳасига киритилди.

Конституция лойиҳасини тайёрлаш борасидаги барча ишлар президентимиз И. Каримовнинг бевосита раҳбарлигида амалга оширилди. Конституциявий комиссиянинг устувор вазифаси этиб республикаимизнинг ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятини муносиб равишда ақс эттирадиган, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган, жаҳон тажрибасини, демократия ва энг ривожланган мамлакатлар конституциявий қонунчилиги эришган ютуқларни инобатга оладиган Асосий қонун лойиҳасини тайёрлаш белгиланди. Лойиҳани тайёрлаш чоғида Европа, Осиё, Америка мамлакатларининг конституциялари ўрганиб чиқилди. У инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқларига оид бошқа халқаро ҳужжатларни инобатга олган ҳолда тайёрланди².

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. — Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 370-б.

² Қаранг: Саидов А. Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. — Тошкент: Билим, 1992.

Конституциявий комиссиянинг аъзоси академик Ш. Ғўраев шундай сўзларни ёзган: «Президентимиз шунда ҳам жуда тақчил вақтидан фурсат ажратиб, Конституция лойиҳасини тайёрлаш бўйича тузилган ишчи гуруҳнинг аъзоларини қабул қилар, лойиҳани қайта-қайта ўқиб чиқар, унинг матнини чуқур мушоҳада қилар ва унга тузатишлар киритарди. Бу кишининг ғоят ажойиб таҳлил қобилияти, келажакни олдиндан кўра олиши, нозик ҳис этиш истеъдоди бизни ниҳоятда ҳайратга соларди. У меҳнатга доимо тайёр, ҳамиша изланишда, ишнинг моҳиятини тушунишга ва у бўйича энг мақбул қарор чиқаришга интиларди. Конституциявий комиссиянинг раиси лойиҳанинг ҳар бир тафсилотига эътибор берар, унга ўз кўли билан тузатишлар ва аниқликлар киритарди, ишга астойдил ёндашиш, ишбилармонлик ва билимдонлик намунасини кўрсатар эди.

Президент — ўзига нисбатан жуда талабчан шахс. У ярим тунгача ишлар ва ишнинг жуда катта қисмини ўз зиммасига оларди. Кунлар кетидан кунлар, шанба ва якшанба дам олиш кунлари ҳам шу тариқа ўтарди.

Президентимиз Ислом Каримов Конституция лойиҳасини аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлатнинг маданий ёдгорликлар, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ҳақидаги моддалар билан тўлдиришни таклиф қилди, асосий эътиборни Конституциянинг инсон ва фуқаролар эркинликлари ва бурчларини қонуний мустаҳкамловчи моддаларига қаратди. Президент Конституция лойиҳасини биринчи марта эълон қилгунча тўрт марта, кейинги эълон қилинганча эса яна икки марта таҳрир қилди. Фуқароларнинг аниқ таклифлари ва мулоҳазаларини ўрганиб чиқиб, Олий Кенгаш сессиясидан аввал лойиҳани кўлида қалам билан яна бир бор кўриб чиқди»¹.

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг Конституцияда ўз аксини топган ғоялари унинг 1992 йил ёзида чоп этилган «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» асарида ифодалаб берилди. У шундай деб ёзган эди: «Мустақил Ўзбекистоннинг

¹ Қаранг: Ғўраев Ш.З. Как готовился проект Конституции Республики Узбекистан // Народное слово, 26 декабря, 1992 г.

биринчи Конституцияси янги жамиятнинг ишончли ҳуқуқий кафолатларини шакллантиради ва мустаҳкамлайди. Бу Асосий Қонун ҳар томонлама ва чуқур ўйланган умумхалқ муҳокама-сидан кейин демократик йўл билан қабул қилинади. Умумий ғоясиз бизнинг кўп миллатли мамлакатимизда мустаҳкам маъ-навий маконни яратиш мумкин эмас. Конституция бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифо-далайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўлларини очиб беради»¹. Ушбу асар Ўзбекистон Конституциясининг лойиҳасини тайёрлашга асос бўлди.

1992 йил 8 сентябрда Конституциявий комиссия бажарилган ишни маъқуллади ва Конституция лойиҳасини умумхалқ муҳо-камаси учун эълон қилишга қарор қилди. Ушбу йиғилишда лойиҳани охирига етказиш ва таҳрир қилиш учун ишчи гуруҳ тузилди. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, Конституциямизни ишлаб чиқишда бевосита ҳалқимизнинг, мамлакатимиз фуқаро-ларининг ўрни ҳам бекиёс. Конституциямиз лойиҳаси умумхалқ муҳокамаси учун 1992 йил 26 сентябрда ҳамда 21 ноябрда мат-буотда эълон қилинди. Мазкур муҳокамалар фуқароларнинг сиё-сий фаоллиги, ижодий кўтаринкилиги руҳида ўтди ҳамда Ўзбе-кистонда демократия ривожининг самарали ва амалий мактаби бўлди. Муҳоқамада мамлакатимиз катта ёшдаги аҳолисининг деярли ҳаммаси иштирок этди. Матбуотда, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда кизгин баҳс-мунозаралар бўлди, кўплаб уч-рашувлар ўтказилди, Конституция лойиҳасига доир масалалар бўйича баҳс-мунозаралар ташкил қилинди.

Биринчи марта Конституция лойиҳаси эълон қилинганч, Конституциявий комиссияга фикр-мулоҳазалар билдирилган 600 тага яқин хат келиб тушди. Республика матбуотининг ўзида Конституция лойиҳасига бағишланган юздан ортиқ материал-лар эълон қилинди. Келиб тушган таклифларнинг сони 5 минг-дан ошиб кетди. Конституция лойиҳаси келиб тушган таклиф-ларни иноватга олган ҳолда қайта ишланди ва иккинчи бор муҳокамани давом эттириш учун матбуотда эълон қилинди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 85-б.

Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент – икки босқичли умумхалқ муҳокамаси юз берди. Ушбу ҳолат муҳокама иштирокчиларини фаоллаштириш учун қудратли рағбат вазифасини бажарди. Бунинг натижасида умумхалқ фикр алмашуви янгича тус олди. Мазкур акциянинг маъноси шунда эдики, фуқаролар Конституциянинг қайта ишланган вариантида Конституция лойиҳасини муҳокама қилишдаги ўз иштирокларининг натижасини кўра олдилар. Янги вариантда умумхалқ муҳокамасининг дастлабки босқичида келиб тушган кўплаб фикр-мулоҳазалар ва таклифлар ўз ифодасини топди. Одамлар Конституциявий комиссия уларнинг овозини эшитганлигига, таклифларининг тегишли равишда кўриб чиқилиб, инобатга олинганлигига ишонч ҳосил қилдилар.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси Ўзбекистон халқининг хоҳиш-иродасини аниқлаш, жуда бой материал тўплаш имконини берди. Ушбу материал чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқилди, умумлаштирилди ва халқнинг умумий иродаси шаклида ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси муҳокамасига киритилди.

Юртбошимиз И.А. Каримов сессияда Конституцияни «**халқчил қомус**» деб атаб, унинг лойиҳаси устида тахминан икки йил давомида ишлангани, икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтганлиги ва шу вақт мобайнида у халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилганлигини, сайқал топганлигини таъкидлади¹.

Республика Олий Кенгашининг сессиясида муҳокама қилиш учун киритилган Конституция лойиҳасига 80 га яқин ўзгартишлар, қўшимчалар таклиф этилди ва аниқликлар киритилди. Уларнинг айримлари муҳим аҳамиятга эга эди. Парламент сессиясининг иши давомида депутатлар ҳам Конституция лойиҳасига бир қатор ўзгартишлар киритдилар.

«Дарҳақиқат, – деб ёзади Ўрта Осиё бўйича таниқли мутахассис, профессор Л. Левитин. – Ўзбекистон Республикаси-

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 124-б.

нинг 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциясида ҳозирги замон жамиятларига уларнинг сиёсий-ҳуқуқий ташкил этилиши нуктаи назаридан зарур бўлган деярли барча нарсаси мавжуд. Шахснинг мустақиллиги, ҳокимиятларнинг тақсимланиши, мулкдорлик шакллари ва сиёсий плюрализм, бошқариладиганларнинг розилигига асосланган ҳукумат сингари ва қўллаб-қўشувчи демократик қадриятлар конституциявий тузумнинг принциплари сифатида тасдиқланади. Ўзқўшувчи йиллар давомида тоталитар-мустақил тартибнинг хомхўш демократик ниқоби бўлиб келган турли қўшувчидаги «шўро-чиликлар» барҳам топтирилган»¹.

Ўшбу фикрдан ҳам қўшувчи турибдики, бизнинг Конституциямиз ўз мазмун-моҳиятига қўшувчи мутлақо янги, ўзига хос анъаналар, қўшувчи миллий қадриятларимизни ақс эттирган демократик Конституциядир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Муқаддима, 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Ўз ички тузилиши билан Ўзбекистон Конституцияси жаҳон конституциявий амалиётига қўшувчи мос келади. Конституциямизнинг мазмун-моҳиятига, унинг қабул қилинишида, биринчи навбатда, инсон ҳуқуқий олий қадрият эканлиги сингдирилган. Унинг асосий мантикий йўналиши қўшувчидагича: инсон — жамият — давлат манфаатларини таъминлашга қаратилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида Ўзбекистон халқини инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети қўшувчига содиқлиги, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юрак масъулияти, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий таянчлиги, демократия ва ижтимоий адолат саноқатини намоён қилиб, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устуңлигини, республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш асосий мақсад сифатида бел-

¹ Қаранг: Ислоҳ Қаримов — янги Ўзбекистон Президенти. — Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 89—90-б.

гиланди ва мазкур қоидалар конституциямизнинг қанчалик демократиявийлигини, халқчиллигини кўрсатади.

Конституциямизнинг асосий принциплар деб номланган биринчи бўлими I бобидаги 6 та моддасининг деярли ҳар бирида белгиланган қоидалар мамлакатимиз ҳаётида бош ҳуқуқий принциплар бўлиб келмоқда. Яъни, «давлат суверенитети», «халқ ҳокимиятчилиги», «Конституция ва қонуннинг устунлиги», «ташки сиёсат» принципларидан келиб чиқиб, мамлакатимизда олиб борилаётган изчил ислохотлар натижасида, Ўзбекистон ўз давлат рамзларига эга бўлди, мустақил давлат ҳокимияти тармоқлари тизими шаклланди, кучли ижтимоий ҳимоя сиёсати белгиланди, фуқаролик жамиятининг муҳим элементлари ҳисобланган сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, оила, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асослари яратилди.

Конституциянинг иккинчи бўлим — инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинлари ва бурчларида кўрсатилган қоидалар мамлакатимиз ўз олдига қўйган инсонпарвар ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш мақсадининг амалий ифодасидир. Хусусан, Конституциямизнинг 18-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

Мазкур конституциявий норма барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари тенглигини, ҳеч кимнинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар камситилиши мумкин эмаслигини кафолатлайди. Масалан, Конституциямизнинг 20-моддасида: «Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт», — деб белгиланган. Бу фуқаролар ўз ҳуқуқ ва манфаатларидан фойдаланар экан, ўзгаларнинг худди шундай ҳуқуққа эга эканликларини унутмасликлари лозимлигини анг-

латади. Зеро, Конституциямизнинг иккинчи бўлимида кафолатланган ҳуқук ва эркинликлар барча фуқароларга тегишлидир.

Конституциямизнинг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир, дейилган. Бу яшаш ҳуқуқи инсон ва фуқароларнинг табиий ҳуқуқи ҳисобланиб, у ўз-ўзидан пайдо бўлиши ва унинг ўлими билан тугашини ифодалайди.

Инсоннинг табиий ҳуқуқи (яшаш ҳуқуқи) ва уни ҳимоя қилиш давлат ҳамда барча жамоат тузилмалари фаол ҳаракатларининг кенг доирасини, ҳар бир мавжуд инсон турмушининг ҳавфсиз ижтимоий ва табиий муҳитини, турмуш шароитини ўз ичига олади¹.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи, у ким бўлишидан қатъи назар, қонуний таъминланади. Мазкур норма 1948 йилда қабул қилинган ва 60 йиллиги нишонланаётган инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясига ҳам тўлиқ мос тушади.

«Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас», — деб белгиланган Конституциянинг 26-модда учинчи хатбошисида. Бу, агар унинг розилиги бўлмаса, ҳеч бир инсонда унинг устидан илмий тажриба қилиб қўрилиши мумкин эмаслигини билдиради.

Конституциянинг VIII — сиёсий ҳуқуқлар боби фуқароларнинг давлат ва жамият ишларидаги иштирокини кафолатлайди. Хусусан, 32-моддада: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади», — деб белгиланган. Яъни, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда сайлов ва референдумларда, бевосита ҳамда олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайлайдиган ўз вакиллари орқали иштирок этадилар. Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши, эркин ҳамда чинакамига ифода этиладиган халқ иродаси ҳокимият ва ҳар қандай ҳукумат қонунийлигининг асоси

¹ Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Ҳ.Б. Бобоев, А.Х. Саидов, Ш.Ш. Шорахметов ва б. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 105-б.

эканлиги ва ҳар бир шахснинг ўз давлатини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали катнашиш ҳуқуқи кўпгина халқаро ҳужжатларда¹, жумладан, ЕХХТ нинг Копенгагенда қабул қилинган ҳужжатида ҳам таъкидланган. Ушбу ҳужжат талабларига кўра: «Иштирок этувчи давлатлар тегишинча ўз фуқароларининг бевосита ёки ҳақиқий сайлов жараёнида ўзлари эркин сайлайдиган вакиллар орқали мамлакатни бошқаришда катнашиш ҳуқуқларини ҳурмат қиладилар»². Мамлакатимизда босқичма-босқич олиб борилаётган изчил ислохотлар ҳам бевосита фуқароларимизнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирокини кафолатлашга қаратилган.

Конституциямизнинг 35-моддасида: «Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга», — дейилган. Бу билан инсон, унинг қонуний манфаатлари бузилган тақдирда, давлат органларига, нодавлат ташкилотларига, жамоат уюшмалари ёки ўзини-ўзи бошқарув идораларига ариза бериш ҳуқуқига эга эканлиги, мазкур органлар эса аризаларни қонунларда белгиланган тартибда ва аниқ бир муддатда кўриб чиқишлари шартлиги қонунан мустаҳкамланган.

Конституциянинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар номли IX бобида фуқароларнинг меҳнат қилиш, мулкдор бўлиш, меҳрохўр бўлиш, билим олиш, илмий техникавий ижод эркинлиги, ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқларини кафолатланган. Хусусан, 36-моддада: «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва меҳрох ҳуқуқи қонун билан кафолатланади», — деб белгиланган. Бу ўз навбатида мустақил давлатчилик, айтиш мумкинки, унинг Асосий қонуни — Конституцияси фуқароларга берган энг катта имкониятларидан бири — қонун йўл қўйган асосларда мулкдор бўлишдир.

¹ Қаранг: 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 21- моддаси, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 25-моддаси.

² Қаранг: ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича конференция Копенгаген кенгашининг ҳужжати. Копенгаген, 1990 йил 20 июнь // «ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари» А.Саидов муҳаррирлиги остида. — Тошкент: Адолат, 2002. 52-6.

Мулкдорлик, бир сўз билан айтганда, ҳуқуқлар ва мажбуриятлар (масъулият) бирлигидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси мулк ҳуқуқига шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини қўзлаб эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат, деб таъриф беради.

Конституциямизнинг 37-моддасида: «Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда курсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир», — деган қоида мустаҳкамланган.

«Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда курсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат таъинланади».

Барча фуқаролар меҳнат ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эгадирлар. Жинси, ёши, ирки, миллати, тили, ижтимоий келиб чиқиши, мулкый ҳолати ва мансаб мавқеи, динга бўлган муносабати, эътиқоди, жамоат бирлашмаларига мансублиги, шунингдек ходимларнинг ишчанлик қобилиятларига ва улар меҳнатининг натижаларига алоқадор бўлмаган бошқа жиҳатларига қараб меҳнатга оид муносабатлар соҳасида ҳар қандай чеклашларга ёки имтиёзлар белгилашга йўл қўйилмайди ва булар камситиш деб ҳисобланади.

Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар, ногиронлар ва бошқалар) тўғрисидаги алоҳида қамқўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди.

Конституциямизнинг X боби инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатларига бағишланган бўлиб, хусусан, Конституциямизнинг 43-моддасида: «Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди», — деб белгиланган.

Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни давлат томонидан таъминлашга ёрдам берадиган воситалар, усуллар ва шарт-

шароитлар мажмуи кафолат тушунчасини беради. Кафолатнинг асосий вазифаси, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш жараёнида вужудга келадиган тўсиқларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлган мажбуриятлар бажарилишини таъминлашдир. Умуман олганда «кафолат» сўзининг луғавий маъноси бу — масъулиятни, жавобгарликни ўз зиммасига олган ҳолда ишонтириш, таъминлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XI боби фуқароларнинг бурчларига бағишланган бўлиб, барча фуқароларнинг, шунингдек Ўзбекистон Республикасида яшовчи ҳар бир инсоннинг энг муҳим мажбуриятларидан бири Конституция ва қонунларга риоя этиш, Асосий қонунда белгилаб қўйилган бурчларни бажаришдир (47 ва 48-моддалар).

Конституция ва қонунларда жамият ва давлатнинг ижтимоий-сиёсий асослари, мамлакатда ўрнатилган ҳуқуқий тартибот, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими ифода этилади. Шу сабабли уларга ҳар бир фуқаро қатъий риоя этиши шарт. Бу қоидаларни ҳар қандай кўринишда бузиш давлат, жамият ва фуқароларнинг манфаатларига путур етказди. «Фуқаролар, деб таъкидланади Конституциянинг 48-моддасида, Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар».

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳар томонлама пишган ва инсон фаолиятининг турли жабҳаларини бевосита ёки билвосита тарзда акс эттирган Асосий қонун бўлиб ҳисобланади.

Ўтган давр мобайнида мамлакатимизда Конституциямиз асосида давлат ва жамият қурилиши соҳасида изчил демократик ислохотлар амалга оширилди: икки палатали парламент шакллантирилди, Президентнинг айрим ваколатлари Сенатга ўтказилди, сайлов тизимида муҳим ўзгаришлар рўй берди, Президентнинг ваколат муддати узайтирилди, ўлим жазоси бекор қилинди, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилди ва бошқалар.

Мазкур изчил ислохотларга сўзсиз Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бош ҳуқуқий манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Шу ўринда, Президентимиз И.А. Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенати қўшма мажлисидаги «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, малакатни модернизация ва ислох этишдир» маърузасида мамлакатда илк бор икки палатали парламентга бўлиб ўтган сайловлар, мустақил демократик давлат ҳаётида ўзига хос ўрин тутди ҳамда асосий ғоя, мақсад бўлган демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуруш сари навбатдаги муҳим аҳамиятга молик бўлган кадам бўлди, десак адашмаган бўламиз. Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Икки палатали парламент барпо этишдан мақсад, аввало, мамлакатни модернизация қилиш босқисига узоқни кўзлайдиган кучли давлатдан кучли жамият сари деган тамойилни ўзида ифода этади»¹.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелда қабул қилинган «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Конституциявий Қонуни ҳамда «Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига тузатишлар киритиш тўғрисида»ги Қонуни мамлакатимизда давлат бошқарувини янада демократлаштиришга, сиёсий партиялар ролини оширишга, энг муҳими, ижро ҳокимияти ва қонун чиқарувчи ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатларда изчил ҳуқуқий ислохотларни таъминлашга хизмат қилади.

2008 йил 25 декабрда қабул қилинган «Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатлари такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонун мамлакатимизнинг сайлов қонунчилигини изчил эркинлаштириш ва демократлаштириш йўлида яна бир муҳим кадам бўлди.

Мазкур қонунда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасига, «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги, «Ўзбекистон

¹ И.А. Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. — Тошкент: Ўзбекистон, 2005.

Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатининг ва Сенати аъзосининг мақоми тўғрисида»ги, «Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чакириб олиш тўғрисида»ги Қонунларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш кўзда тутилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 77-моддасига, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддасига, «Референдум якунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 5-моддасига, Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 12 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Конституциявий Қонуннинг 2-моддасига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида депутатлик ўринлари сонини 120 тадан 150 тага қўпайтиришни назарда тутувчи ўзгартишлар киритилди. Бунда 135 депутат ҳудудий сайлов округлари бўйича қўп партиявийлик асосида сайланади. Ўн бешта депутат эса Ўзбекистон экологик ҳаракати томонидан кўрсатилади.

Сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига киритилган яна бир ўзгартиш ҳокимият вакиллик органларига фуқароларнинг ташаббускор гуруҳларидан номзодлар кўрсатиш тўғрисидаги қонуннинг чиқариб ташланиши ҳисобланади. Яъни сайлов тўғрисидаги аввалги қонун ҳужжатларига мувофиқ сиёсий партиялар билан бир қаторда бевосита фуқаролар ҳам ташаббускор гуруҳларлар орқали ўз номзодларини тақдим этишлари мумкин эди. Ҳозирда сайловчилар ташаббускор гуруҳлари томонидан депутатликка номзодлар кўрсатиш сайлов қонунчилигидан чиқариб ташланди. Бу ўз навбатида сиёсий партияларга давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштироки учун янада кенгрок имконият беришни кўзда тутди.

Шу билан бирга, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 20-моддасига киритилган ўзгартишларга асосан сайловда иштирок этиш ниятида бўлган партияни Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олишнинг аввал белгиланган муддати қисқартирилди. Хусусан, аввал ушбу муддат 6 ой қилиб белгиланган бўлса, эндиликда бу муддат 4 ойни ташкил этади. Шунингдек, муқаддам сиёсий партиялар сайловда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлиш учун 50 минг нафар сайловчининг имзосини тўплаши лозим бўлган бўлса, энди бу миқдор 40 минг нафарга камайтирилди.

Шунингдек, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасида назарда тутилган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларнинг ишончли вакиллари сони аввалги 5 нафар ўрнига 10 нафаргача кўпайтирилди. Ушбу қоида ўз навбатида сиёсий партиялардан кўрсатилган номзодларга ўз сайловолди кампанияларини сайловчиларнинг янада кенгрок доирасини қамраб олган ҳолда фаол ўтказиш имконини беради.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига ҳамда маҳаллий вакиллик органларига ўтказилган сўнгги сайловларда фуқароларимизнинг фаоллиги, сиёсий партиялар ўртасидаги эркин рақобат яққол намоён бўлди. Мамлакатимизда 2009 йил 27 декабрда ўтказилган овоз бериш жараёнида фуқароларамиз фаол иштирок этдилар. Шу билан бирга сайлов якунларига кўра, сиёсий партиялар ва улар кўрсатган депутатликка номзодлар ўртасидаги кучли рақобат натижасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига депутатлар сайловини ўтказувчи 135 та сайлов округидан 39 тасида номзодларнинг бирортаси ҳам сайланиш учун зарур миқдорда овоз тўплай олмагандилар. Шу сабабли 2009 йил 30 декабрь куни Марказий сайлов комиссияси томонидан мазкур сайлов округларида 2010 йил 10 январда такрорий овоз беришни ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Сайлов қонунчилигига биноан, такрорий овоз бериш 39 та сайлов округининг ҳар бирида асосий сайловда сайловчиларнинг энг кўп овозини олган икки нафар депутатликка номзод иштироки-

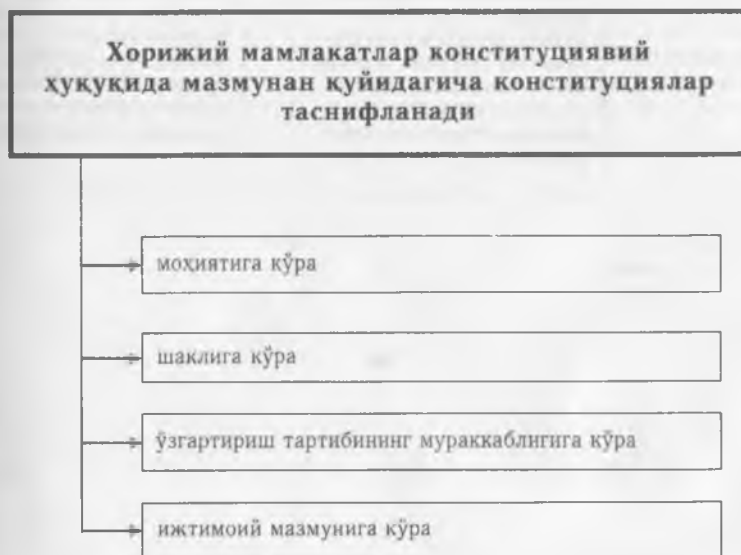
да ўтказилди. Ушбу округларда сайловчилар рўйхатига фамилиялари киритилган 4 миллион 969 минг 547 сайловчининг 3 миллион 960 минг нафари ёки 79,7 фоизи такрорий овоз беришда қатнашди. Такрорий овоз беришда сиёсий партияларнинг 8260 нафар кузатувчиси ва ваколатли вакиллари иштирок этди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига сайловлар якунига кўра 150 депутат сайланди. Шу жумладан, Тadbиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан 53 нафар, Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан 32 нафар, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партиясидан 31 нафар, Ўзбекистон «Адолат» социал демократик партиясидан 19 нафар депутат сайланди. Қолган 15 нафар депутат эса Ўзбекистон Экологик ҳаракатининг вакиллариدير. Сайланган 150 депутатнинг 33 нафарини ёки 22 фоизини хотин-қизлар ташкил этади. Эътиборли томони шундаки, сайланган депутатларнинг 47 нафари ёки 31,3 фоизи илгари Қонунчилик палатаси депутати бўлган. Бу уларнинг ўз сайловчилари ишончига сазовор бўлганидан далолат беради. Шунингдек, парламент қўйи палатаси депутатларининг 34 фоизи ҳуқуқшунослар, 37 фоизи иқтисодчилардир. Қолганлари эса бошқа соҳа вакилларидан иборат¹. Кўриниб турганидек, депутатлар таркибини жамиятнинг деярли барча қатламлари вакиллари ташкил этади.

Сайлов жараёнининг очиқ ва ошкора руҳда ўтишида оммавий ахборот воситалари, маҳаллий ва хорижий кузатувчиларнинг фаолияти ҳам муҳим аҳамият касб этганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мазкур катта сиёсий тadbирни 500 дан ортиқ маҳаллий ва 200 дан зиёд хорижий оммавий ахборот воситалари ёритиб борди. Дунёнинг 36 та мамлакати ва тўртта халқаро ташкилотдан 270 дан зиёд кузатувчилар, шунингдек депутатликка номзодлар кўрсатган сиёсий партияларнинг 60 мингдан ортиқ кузатувчилари ва ваколатли вакиллари сайловни мониторинг қилиб борди. Бу эса мамлакатимизда олиб борилаётган изчил демократик ислохотлар натижасида сайлов қонунчилигимиз сайлов ўтказишнинг халқаро стандартларига тўла мос келишининг яққол далилидир.

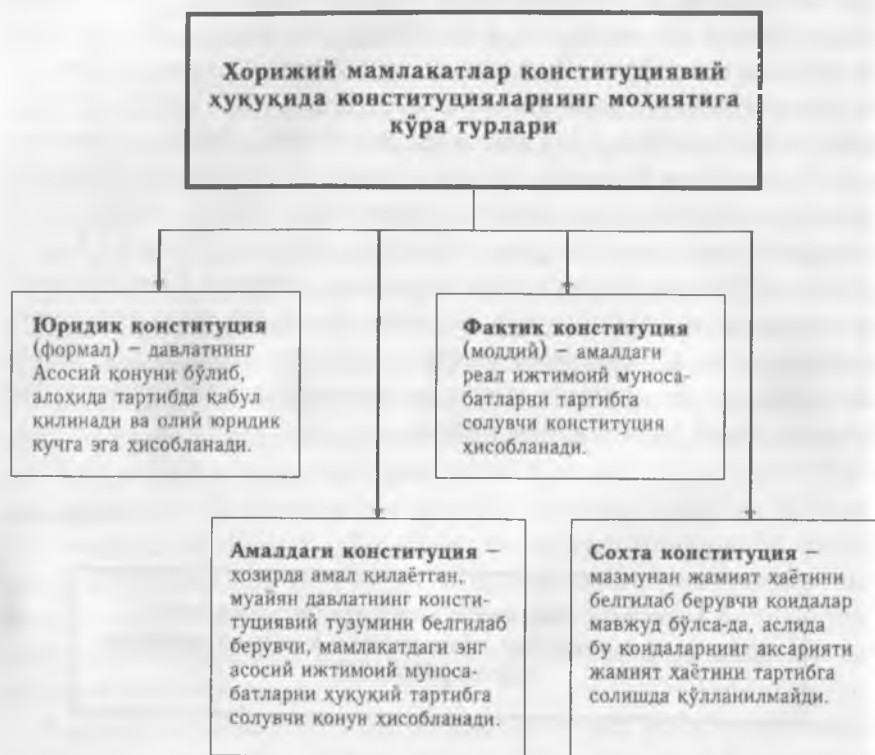
¹ Қаранг: маълумотлар www.elections.uz сайтидан олинди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ёшидан қатъи назар, барча фуқароларимиз ўрганишлари лозим. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши ҳам мазкур йўналишдаги муҳим қадам бўлди. Дарҳақиқат, кўп нарса мамлакатда Конституцияни оммавий равишда ўрганиш ҳамда уни ҳаётга татбиқ этишга боғлиқ. Мана шу мақсадда давлатимиз раҳбари томонидан Ўзбекистон Конституциясини болалар боғчасидан бошлаб ўргатиш, мактабларда дарслик тариқасида ўқитиш ҳамда олий ўқув юртларида махсус дарс сифатида ўрганиш¹ вазифа қилиб қўйилди. Чунки ҳар бир шахс кундалик ҳаётида Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита мурожаат қилади. Конституция ўзининг туб мазмун моҳияти билан инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаб берувчи олий юридик ҳужжатдир.

4-схема

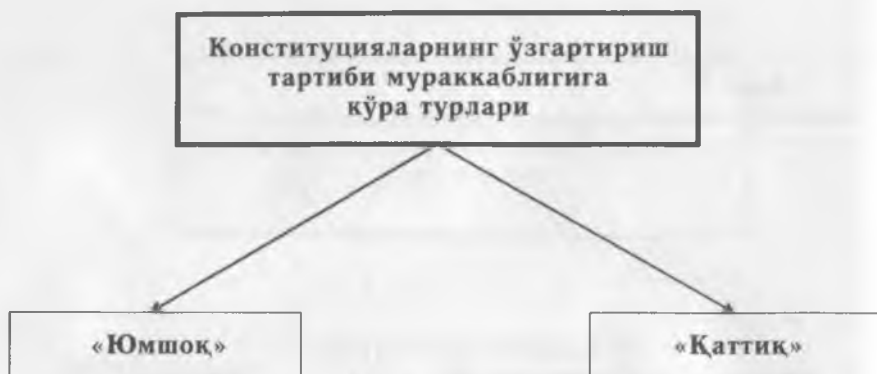

¹ И.А. Каримов Конституция тўғрисида. — Тошкент: Ўзбекистон, 2001. 153-б.

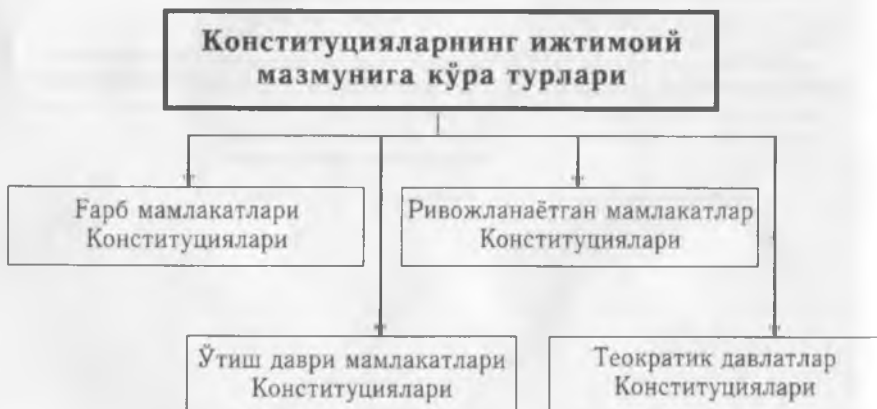

7-схема

8-схема

ФУҚАРОЛАР СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

XXI асрда давлатларнинг дунё сиёсий сахнасидаги обрўсини белгилаб берувчи омиллардан бири, албатта, мазкур давлатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланганлиги ҳисобланади. БМТнинг 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида»ги халқаро Пакт¹нинг 1-моддасида: «Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадирлар. Ана шу ҳуқуқ туфайли улар ўз сиёсий мақомларини ўз эрклари билан белгилайдилар ҳамда ўзларининг иқтисодий-ижтимоий ва маданий тараққиётларини таъминлайдилар»¹, деб белгиланган.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тизимида сиёсий ҳуқуқлар алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ҳуқуқлар фуқароларнинг давлатни ва жамият ишларини бошқаришидаги иштироки билан боғлиқдир.

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар деганда инсонларнинг бевосита сиёсий манфаатларига тегишли ҳуқуқлар тушунилади. Сиёсий ҳуқуқлар шахснинг сиёсий жараён ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш имкониятларини ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади»², – дейилади. Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ҳуқуқий-демократик давлатнинг муҳим принципларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан биридир. Конституцияда халқнинг давлат ва

¹ Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма. Ҳ.Б.Бобоев, А.Х.Саидов, Ш.Ш.Шорахметов ва бошқ. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 205-б.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 8-б.

жамият ишларини бошқаришда иштирокини амалга ошириш шакллари ифодаланган. Ўзбекистон фуқаролари олий ва маҳаллий вакиллик органларига сайлайдиган ўз вакиллари орқали давлат ҳокимиятини бошқаришда иштирок этадилар.

Сайлов ҳуқуқи ҳақида гап кетганда, одатда, унинг аспектларини иккига ажратишади: объектив ва субъектив сайлов ҳуқуқи. Булардан биринчиси — сайлов ҳуқуқи нормалари тизими, яъни асосини ташкил қилувчи принциплари, тизимлари, тартиби, жарёни ва сайловни ташкил қилиш кафолатлари. Иккинчиси — давлат томонидан маълум бир шахсни сайловда қатнашиши (пассив ёки актив сайлов ҳуқуқи) таъминланишининг кафолатланиши.

Сайлов ҳуқуқи энг муҳим сиёсий ҳуқуқлардан бири бўлиб, у фуқароларга нафақат вакиллик органларини ташкил этиш, балки бундай органларга ўз вакилларини юбориш имкониятини ҳам беради. Фуқаролар томонидан ўз сайлов ҳуқуқларининг ҳеч қандай тўсиқсиз амалга оширилиши давлат бошқарувида улар иштирокининг энг муҳим шаклларида бири ҳисобланади.

Эркин сайлов ҳуқуқининг амалга оширилиши, эркин ҳамда чинакамига ифода этиладиган халқ иродаси ҳокимият ва ҳар қандай ҳукумат қонунийлигининг асоси эканлиги ва ҳар бир шахснинг ўз давлатини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали қатнашиш ҳуқуқи кўпгина халқаро ҳужжатларда¹, жумладан, ЕХХТ нинг Копенгагенда қабул қилинган ҳужжатида ҳам таъкидланган. Ушбу ҳужжат талабларига кўра «Иштирок этувчи давлатлар тегишинча ўз фуқароларининг бевосита ёки ҳақиқий сайлов жараёнида ўзлари эркин сайлайдиган вакиллар орқали мамлакатни бошқаришда қатнашиш ҳуқуқларини ҳурмат қиладилар»². Бу ҳуқуқнинг амалга оширилиши учун яратилган имкониятга қараб у ёки бу давлатнинг қай даражадаги демократия асосида яшаётганлигига баҳо бериш мумкин.

¹ Қаранг: 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 21- моддаси, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 25- моддаси.

² Қаранг: ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича конференция Копенгаген кенгашининг ҳужжати. Копенгаген, 1990 йил 20 июнь // «ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари» А.Саидов умумий таҳрири остида. — Тошкент: Адолат, 2002 йил, 52-б.

Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини ўз навбатида актив ва пассив сайлов ҳуқуқларига бўлиш мумкин.

Актив сайлов ҳуқуқи, яъни сайлаш ҳуқуқи бевосита демократиянинг бир кўриниши бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг давлатни бошқаришда ўз вакилларини сайлаш билан иштирок этишини кўзда тутати. Бу ҳуқуққа қонунда белгиланган маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли мамлакат фуқарolari эга бўладилар.

Ёш чегараси турли мамлакатларда турлича белгиланиши мумкин. Бразилия ва Эронда фуқаролар 16 ёшдан, Индонезияда 17 ёшдан сайлаш ҳуқуқига эга бўлса, айрим мамлакатларда сайлаш ҳуқуқини олишга бўлган чегара анча юқори қўйилган. Масалан, Малайзия, Марокаш, Боливияда фуқаролар 21 ёшга тўлганидан кейингина сайлаш ҳуқуқига эга бўлади. Россияда 2002 йил 20 декабрда қабул қилинган Қонунга кўра сайлов қунигача 18 ёшга тўлган Россия фуқароси сайлаш ҳуқуқига эга. Францияда ҳам сайлов ҳуқуқига эга бўлиш учун белгиланган ёш 1974 йил 5 июлдаги қонун билан 18 ёш қилиб белгиланган. Қирғизистонда ҳам сайлов ҳуқуқига эга бўлиш учун фуқароларнинг 18 ёшга тўлган бўлиши кераклиги 1999 йил 29 апрелда қабул қилинган Қирғизистон Республикасида сайловлар тўғрисидаги Кодекс билан белгилаб қўйилган.

Ўзбекистонда сайлаш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 117-моддаси 2-бандига биноан 18 ёшга етган барча Ўзбекистон фуқарolari эгадирлар.

Фуқаролик цензи барча давлатларда одатий шартга айланган бўлса-да, баъзи ҳолларда бундай цензнинг йўқолиб кетишини ҳам қузатиш мумкин. Масалан, ўзига хос тузилма бўлган Европа Иттифоқининг Парламентига сайловлар пайтида Францияда бўлган Германия фуқароси Франциянинг Европа Иттифоқи Парламентига вакили учун овоз бериш ҳуқуқига эга. Бу қоида Европа Иттифоқига асос солган 1992 йилги Маастрихт Шартномасида кўзда тутилган.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганлар, озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётганлар сайлаш ҳуқуқидан фойдалана олмайдилар, яъни озодликдан маҳрум қилиш жойларида сақланаётганларнинг сайлаш ҳуқуқи вақтинча тўхтатилади.

Пассив сайлов ҳуқуқи, яъни сайланиш ҳуқуқига ҳам маълум ёшга етган, муомалага лаёқатли фуқаролар эга бўладилар. Турли давлатларда маълум давлат органларига сайланиш учун белгиланган ёш чегараси турлича бўлиши мумкин.

Актив сайлов, яъни сайлаш ҳуқуқидаги ёш цензи маълум давлатларда аҳолининг барча қатлами учун бир хил белгиланса, пассив сайлов ҳуқуқида ёш цензи номзоднинг қайси органга сайланаётганлигига қараб турлича белгиланиши мумкин. Масалан, Францияда Миллий Мажлис депутатлигига, Республика Президентлигига ва Европа Парламентига номзоди қўйилган шахс 23 ёшга тўлган бўлиши, Сенатга сайланиш учун эса 35 ёшга тўлган бўлиши шарт¹. Ундан ташқари барча номзодларнинг ҳарбий хизматни тўлиқ ўтаган бўлиши ҳам талаб қилинади.

Ўзбекистонда фуқаролар маҳаллий Кенгаш депутатлигига сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун 21 ёшга, Олий Мажлис депутатлигига сайланиш учун 25 ёшга, Республика Президентлигига сайланиш учун эса 35 ёшга тўлган бўлиши керак.

Сайловлар ўтказиш жараёнида хорижий ҳамда миллий кузатувчиларнинг ҳозир бўлиши сайлов ўтказиладиган давлат учун сайлов жараёнининг обрўсини ошириши мумкин эканлиги халқаро ҳужжатларда эътироф этилган². Бундай кузатувчилар сайлов жараёнига аралашмаган ҳолда маълум давлатда фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг амалга оширилиши учун қай даражада шароит яратилганлигига ва шунинг натижаси ўлароқ мамлакатдаги демократик жараённинг қандай кечаётганлигига баҳо берадилар.

Юртимизда бу борадаги ислохотларнинг қай даражада бораётганлигини 2002 йил 27 январь куни Ўзбекистон Республикаси референдумида иштирок этиб, референдум жараёнини бевосита кузатган халқаро кузатувчилардан бирининг «Референдум келгусида Ўзбекистоннинг халқаро алоқаларини кучайтиришда ҳамда қонунчиликни мустаҳкамлашда муҳим омил бўлади» деган мулоҳазаларидан ҳам билиб олиш мумкин³.

¹ Капанр: Droit constitutionnel et libertes, Edition SIREY, 1998, –P. 50–52.

² ЕХХКнинг инсонийлик мезонлари бўйича Копенгаген кенгашининг ҳужжати// “ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари”, А.Саидов муҳаррирлиги остида. – Тошкент: 2002 йил, 54-б.

³ «Ўзбекистон Республикаси референдуми хорижликлар нигоҳида»//Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси Ахборотномаси, 1-сон, 36-б.

Эркин сайлов ҳукукининг амалга оширилиши фуқаролар ижтимоий фаоллигининг ошиб боришига хизмат қилади. Бундай жамиятда фуқаролар давлат томонидан турли соҳаларда амалга ошириладиган сиёсатга бефарқ бўлмайдилар. Турли қатламдаги аҳоли манфаатларини ҳисобга олмасдан юритиладиган давлат сиёсати эса, салбий оқибатга олиб келиши мумкин. Бунинг натижасида фуқароларнинг фаоллиги сустлашиб, сайловларда қатнашиш камайиб кетиши мумкин.

Жаҳон конституциявий ҳукукида **абсентеизм** деб аталадиган ибора мавжуд бўлиб, ушбу ҳолат сайловларда овоз беришда ва референдумда ихтиёрий қатнашмасликни билдиради. Бунда сайловчилар ўз ихтиёрлари билан сайловларда қатнашмайдилар, чунки ким депутат бўлиши, ким давлат бошлиғи бўлиши, қўйилган масаланинг қандай ҳал қилиниши уларни қизиқтирмайди. Бу эса давлат барқарорлигига хавф соладиган даражадаги оқибатларга олиб келиши мумкинки, бу 2002 йилда ўтказилган Франция Президенти сайловларида яққол намоён бўлди¹. Бундай ҳолатни бошқа хорижий мамлакатлар тажрибасида ҳам учратиш мумкин.

Ўзбекистонда сайловчиларнинг овоз беришдан ихтиёрий воз кечиш ҳоллари жуда кам учрайди. Сўнгги парламент ва Президент сайловларида ва 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда 90 фоиздан ортиқ сайловчи овоз беришда иштирок этганлиги Ўзбекистонда сайловчиларнинг сиёсий фаоллиги юқори эканлигидан дарак беради.

Демократиянинг асосий шаклларида бири бу — давлат ва жамият ҳаётининг муҳим муаммоларини умумхалқ муҳокамасида ўз ечимини топиши референдум ҳисобланади.

Референдум атамаси латин тилидаги «Referendum» сўзидан олинган бўлиб «хабар берилиши лозим бўлган» деган маънони англатади. Унинг ҳозирги моҳияти фуқароларни давлат ва жамият ҳаётида бевосита иштирок этишини билдиради. Баъзи мамлакатларда (Югославия) сайловларнинг барча турлари референдум деб аталади.

¹ Қапанг: L'Etat du monde Annuaire economique et geopolitique 2003, Paris, Decouverte, P 497.

Сайловлардаги овоз беришнинг референдумдан фарқи шундаки, у бирон-бир шахс мандатига юридик куч бермай, балки муайян масалани ҳал қилишга қаратилгандир. Конституция ва қонунларда белгиланган қоидалар асосида референдум орқали қабул қилинган қарор халқ иродаси ҳисобланади ва унинг юридик аҳамияти, одатда, парламент томонидан қабул қилинган қонун ва қарорлардан устун бўлади. Референдумда қабул қилинган қарорлар фуқароларни муайян қўйилган масалага тасдиқловчи ёки рад қилувчи жавоби шаклида қабул қилинади.

Сайловчиларнинг овоз бериши баъзан плебисцит деб ҳам аталади (лотинча *plebiscitum* – халқ қарори). Ҳуқуқий жиҳатдан референдум ва плебисцит ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ: улар тўлиқ синонимлардир. Бироқ, стилистик фарқ мавжуд бўлиб, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларига доир референдум қоида тариқасида плебисцит деб аталади. Масалан, фуқаролар овоз бериш йўли билан ҳал қилинадиган, тегишлилик жиҳатидан бахсли ҳудудлар мақоми ҳақидаги, бошқарув шакли ҳақидаги, давлат бошлиғи ҳақидаги масалалар қўриладиган референдум расмий ёки норасмий равишда плебисцит деб аталади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида мустаҳкамланганидек, «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари умумхалқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади»¹.

2001 йил 30 августда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида»ги (янги таҳрири) Қонунда таъкидланганидек², референдум Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ўтказилади ва сайловлар билан бир қаторда халқ иродасининг бевосита ифодасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар олий юридик кучга эга бўлиб, фақат референдум йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 5-6.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. – Тошкент: 2001. 5-сон.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг референдумда иштирок этиши ихтиёрийдир ва ўз хоҳиш-иродасини умумий, тенг ва тўғридан-тўғри билдириши асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади, хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 29 декабрда ўтказилган референдуми, Олий Мажлис томонидан 1991 йил 31 август куни қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонунни бир овоздан маъқуллади ва ўз келажақ давлат қурилишининг мустахкам пойдеворини яратганликларини бутун дунёга маълум қилди¹.

Фуқароларни референдумда иштирок этишга ёки иштирок этмасликка мажбур қилиш ва хоҳиш-иродасини эркин билдиришига таъсир кўрсатишга ҳеч ким ҳақли эмас. Референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш очиқ ва ошкора амалга оширилади. Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 май куни қабул қилинган «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунига кўра: «Сайловчилар ўз хоҳиш-иродаларини эркин билдириш ҳуқуқига эга ва уни назорат этишга йўл қўйилмайди, вакиллик органларига кўрсатилган номзодларни ёқлаб ёки уларга қарши ташвиқот юритиш ҳуқуқига эгадирлар»². Унга кўра, сайловчилар қаерда бўлишларидан қатъи назар, уларга референдумларда, сайловларда бевосита қатнашиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида кўрсатилишича: «Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга»³.

¹ Инсон ҳуқуқлари. Ўқув қўлланма. — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 244-б.

² Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотнома-си. — Тошкент: 1994. 5-сон, 127-модда.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Тошкент: Ўзбекистон, 2003. 8-б.

Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар ва намойишлар йўли билан амалга ошириш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси тан олади ва қафолатлайди.

Митинг бу — сиёсий масалалар муҳокамаси учун йиғилган жамоа йиғилишидир.

Йиғилиш бу — ёпиқ иморатда ёки бирор хонада ўтказиладиган, маълум бир масалаларни муҳокама қилиш ва қарор қабул қилиш учун йиғилган шахсларнинг мажлисидир. Мажлис шаклидаги йиғилишлар мажлис ташкилотчилари томонидан иштирокчилар сонини чегаралаш учун танланиши мумкин, лекин бу йиғилишларнинг асосий моҳиятини белгиламайди.

Намойиш — бу ижтимоий сиёсий норозиликнинг очиқ кўриниши бўлиб, намоийшчиларнинг у ёки бу масалалар бўйича оммавий тарздаги очиқ муносабатлардир. Намойиш асосан митинг билан бошланади ва тамом бўлади¹.

Давлат фуқароларнинг бу ҳуқуқини амалга ошириш мақсадини кўзда тутиб, уларга биноларни, майдонларни ва кўчаларни бериш, ахборотларни кенг тарқатиш, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиш имкониятини беради.

Давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг иштирок этиш ҳуқуқларига бевосита алоқадор бўлган муҳим ҳуқуқлардан бири, бу фуқароларнинг ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида **касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш** ҳуқуқидир (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддаси).

Бу ҳуқуқ фуқароларга юқорида айтиб ўтилган мақсадларда ижтимоий уюшган фаолият олиб боришнинг турли шаклларига бирлашиш, у ёки бу вазифаларни бажариш учун кучларини умумлаштириш имконини беради.

Ижтимоий уюшмалар фуқароларнинг сиёсий фаоллиги ва ўзларини намоён қилишларини ривожлантиришга, уларнинг турли эҳтиёжларини қондиришга кўмак беради.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. Масъул муҳаррир А.Ҳ.Саидов. — Тошкент: Молия, 2002. 271—272-б.

Фуқароларнинг уюшмалар аъзолигига қабул қилиниши ёки кириши, унинг низомида ёзилган шартларга мувофиқ, кўнгилли равишда амалга оширилади.

Сиёсий партиялар, Конституциянинг 60-моддасига асосан, турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар.

Конституцион нормага асосан жамиятда туб маънодаги кўппартиявийликни шакллантириш учун 1996 йил 26 декабрда «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонун¹ қабул қилинди.

Мазкур Қонуннинг 1-моддасига асосан: «Сиёсий партия — қарашлари, қизиқишлари ва мақсадлари муштараклиги асосида тузилган, жамият муайян қисмининг давлат ҳокимиятини шакллантиришдан иборат сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг кўнгилли бирлашмасидир».

Сиёсий партиялар тўғрисидаги ушбу қонунда сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, улар фаолиятининг кафолатлари, уларни тузиш тартиби, низоми, рўйхатга олиш, фаолиятини тўхтатиш тартиби, уларнинг ҳуқуқлари, вакиллик органларидаги партия фракциялари, гуруҳларининг мақсади, вазифалари тўлиқ кўрсатиб берилган.

Сиёсий партияни тузиш учун камида саккизта ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳрида яшаётган ҳамда партияга бирлашиш истагида бўлган камида йигирма минг фуқаронинг имзоси бўлиши талаб этилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Агар сиёсий партиянинг устави, мақсадлари, вазифалари ва фаолият услуби Ўзбекистон Республикаси Конституциясига,

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. — Тошкент: 1997. 1-сон, 36-модда.

ушбу Қонунга ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига зид бўлса ёки олдинроқ худди шундай номдаги сиёсий партия ёки жамоатчилик ҳаракати рўйхатга олинган бўлса, бу партия рўйхатга олинмайди.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги вақтда тўртта сиёсий партия мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар: Халқ демократик партияси, «Адолат» социал демократик партияси, Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партияси¹.

Сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар халқ билан ҳокимият ўртасида асосий боғловчи бўгин бўлган демократик институтга тезроқ айланиши гоят муҳимдир. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий муаммоларига фуқаролар қизиқиш билан қараганларида, улар у ёки бу партия ёхуд ҳаракатнинг фаолиятида маданиятли иштирок этганларидагина бунини амалга ошириш мумкин.

Давлатимиз мавжуд барча сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий манфаатларини муҳофаза қилади, уларнинг ижтимоий турмушда иштирок этиши учун кенг имкониятлар яратиб беради. Лекин ҳеч қайси партияга алоҳида имтиёз бермайди. Сиёсий партияларнинг барча соҳада тенг ҳуқуқлилиги кафолатланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида яна шу алоҳида қайд этилганки, ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги 2004 йил 30 апрель Қонуни² 7-моддасига кўра, Давлат қонун орқали сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг фаолияти, уларни молиялаштириш, рўйхатдан ўтказиш, бошқа давлат органлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солади. Сиёсий партия, агар у Ўзбекистон

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. 152-б.

² Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги қонуни // «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2004 йил, 21-сон, 248-модда.

Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов яқунлари бўйича «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунига мувофиқ Қонунчилик палатасида сиёсий партия фракциясини тузиш учун зарур миқдорда депутатлик ўринларини олган бўлса, ўзининг уставда назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун давлат маблағларини олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Сиёсий партияларнинг уставда назарда тутилган фаолиятини молиялаштириш учун ажратиладиган давлат маблағларининг йиллик ҳажми шу маблағларни ажратиш мўлжалланаётган йилдан олдинги йилнинг 1 январидagi ҳолатга кўра белгиланган энг кам иш ҳақининг икки фоизини Қонунчилик палатасига ўтказилган охириги сайловда сайловчилар рўйхатига киритилган фуқаролар сонига кўпайтмаси миқдорида шакллантирилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида: «Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқирилиши шарт», — деган қоида мустаҳкамланган.

Фуқароларнинг мурожаатлари мазмунига кўра уч шаклда бўлади.

- 1) таклиф;
- 2) ариза;
- 3) шикоят.

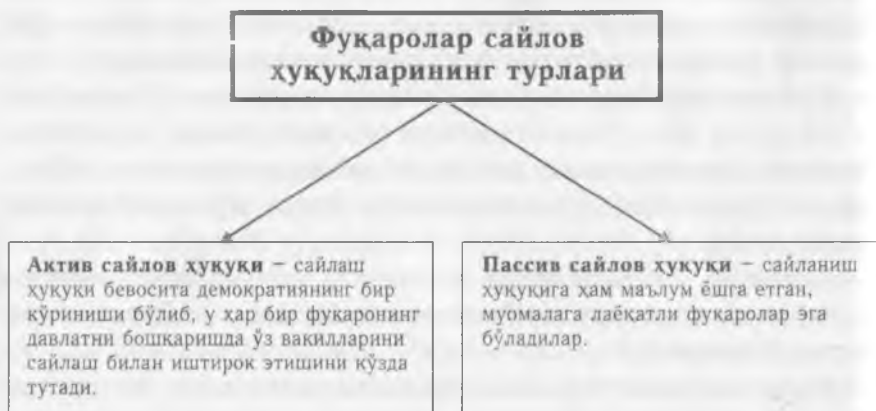
Кўриб чиқиляётган ҳуқуқнинг тўлиқ таъминланиши, биринчи навбатда, бошқариш маданияти даражаси, ваколатли давлат органлари хизматчиларининг масъулияти ва онги билан боғлиқ.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги даврда амалга ошириляётган ислохотларининг бош мақсади — мамлакатимизда инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдир. Бу эса республикаимизда кечаётган сиёсий-ҳуқуқий жараёнларнинг шиддат билан ривожланиши шароитида ижти-

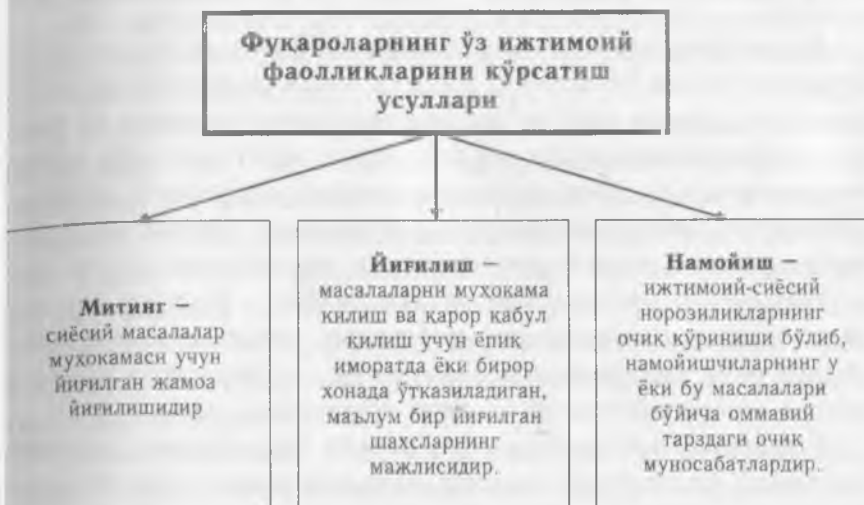
мой муносабатларнинг шаклланиши ва уларни ҳуқуқий тартибга солинишини тақазо этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини, ўз сиёсий-ижтимоий фаолликларини амалга оширишларини кафолатлайди. Лекин ҳар бир фуқаро ўзининг Конституция ва қонунларда белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларини билиши лозим. Фуқароларимизнинг ҳуқуқий билимлари қанчалик юқори бўлса, давлатимизнинг олдига қўйган мақсадига эришиши шунчалик осонлашади.

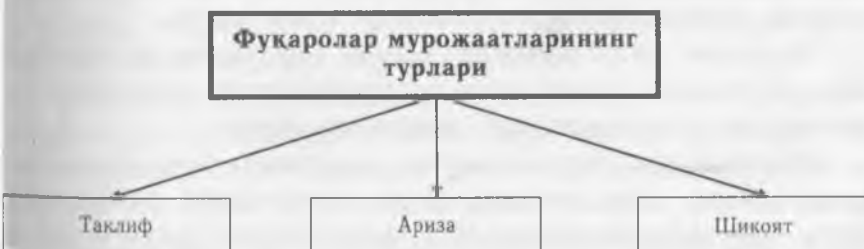
9-схема

10-схема

11-схема

ЁШЛАРДА СОЛИҚ МАДАНИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Қадим юнон файласуфи Демокрит: «Қонунлар уларга итоат этувчиларгагина ўзларининг ижобий томонларини намоён қиладилар», — деганда ҳар бир инсон қонунларни ўрганиши ва уларга амал қилишини назарда тутган бўлса, ажаб эмас. Шу аснода мамлакатимиз ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралари, хусусан, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан қонун ижодкорлигини амалга ошириш, қонун ҳужжатларининг моҳияти ва аҳамиятини кенг жамоатчиликка, айниқса, ёшларга халқчил тилда етказиш, инсонларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш йўлида аниқ дастурларга асосланган ҳолда бир қатор ишларни амалга оширилаётганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини юксалтириш, уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, мамлакатимизда кечаётган ислохотларнинг фаол иштирокчисига айлантириш ҳуқуқий тарғиботларнинг асл моҳияти ҳисобланади. Албатта, амалга оширилаётган ислохотлар ҳақида гапирганимизда ёшларимизнинг ҳар бир йўналиш бўйича юксалтиришни ўз олдимизга мақсад қилиб олишимиз керак. Бу борада ёшларнинг сиёсий, ижтимоий, шахсий ҳуқуқлари билан биргаликда иқтисодий билимларини ҳам янада ошириш ислохотларнинг изчиллигини таъминлайди.

Маълумки, иқтисодиётнинг негизи — бу солиқлар ҳисобланади. Иқтисодий билимларни мустаҳкамлашда, даставвал, солиқлар мавзусига мурожаат қилишимиз лозим.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан буён барча соҳалардагидек, солиқ сиёсати, солиқ қонунчилиги, солиқ тизimini тобора эркинлаштиришга эриша бориш бугунги кунда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Дарҳақиқат, ислохотлар ислохот учун эмас, балки ислохотлар инсон манфаатлари учун хизмат қилаётганлигига бугун барчамиз гувоҳмиз.

Амалга оширилаётган ислохотлар мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсати ҳўжалик юритувчи субъектларга солиқ юкини янада камайитириш, иш-

лаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жихатдан қайта жихозлашни рағбатлантириш, фуқароларнинг даромадларини ошириш ва уларнинг харид салоҳиятини кўпайтириш, солиқ маъмуриятчилигини соддалаштириш ва такомиллаштиришга қаратилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида: «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар», — деб белгиланган. Демак, солиқ тўлаш бизнинг конституцион бурчимиз ҳисобланар экан. Қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш борасидаги конституциявий мажбурият жамиятда яшаётган ва давлат фаолиятининг натижаларидан фойдаланаётган инсон ва фуқарога энг оддий талабдир.

Солиқ кодексининг 12-моддасида «солиқ» тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: «Солиқлар деганда ушбу Кодексида белгиланган, муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва беғараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловлари тушунилади». Ёки оддий қилиб тушунтирадиган бўлсак, юридик ва жисмоний шахслар даромадларининг маълум бир қисмини давлат бюджетига мажбуран ундириш ҳисобланади. Табиийки, савол туғилади: «Солиқларни нима учун тўлаймиз?» Қуйида ушбу саволга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Иқтисодий адабиётларда келтирилишича, солиқ давлатчиликнинг илк кўринишлари шаклланган Қадимги Грецияда (эра-миздан аввалги IV—I асрларда) намоён бўла бошлаган. Лекин мозийга чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, илк ибтидоий жамият даврида ҳам солиқларнинг дастлабки кўринишлари мавжуд бўлган, яъни қабила эркаклари овлаб келган ов маҳсулотларининг бир қисмини қабила бошлиғига мажбуран берган ва мажбурий ажратмалар қабиладаги қариялар, аёллар, боқувчисини йўқотганлар ҳамда ов жараёнида овга лаёқатсиз бўлиб қолган қабила аъзоларига тарқатилган.

Молия вазирлигининг ҳисобот маълумотларига қараганда, давлат бюджети даромадларининг асосий қисмини солиқлар ва мажбурий тўловлар ташкил этади. Бизнинг наздимизда, солиқ-

ларнинг қайта эквивалентлиги яққол кўринмайди, лекин маориф, маданият, иқтисодиёт, оммавий ахборот воситалари, соғлиқни сақлаш, спорт, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, марказлаштирилган инвестициялар, давлат бошқаруви органлари ҳамда судлар, прокуратура органлари, Адлия муассасаларини сақлашга ва бошқа барча-барча харажатлар давлат бюджети даромадлари эвазига амалга оширилади. Мисол учун, 2006 йилда биргина ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун сарфланган харажатлар давлат бюджетининг 51 фоизини ташкил этган бўлса, 2007 — «Ижтимоий ҳимоя йили»да эса бу кўрсаткич 53,8 фоизни ташкил этди ва 2007 йилнинг ўзида мамлакатимизда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида барча манбалар ҳисобидан салкам 484 миллиард сўм маблағ сарфланганлиги бу соҳада амалга оширилган улкан ишларнинг ҳажми ҳамда салмоғини яққол намоён этади. 2008 йилда эса бу кўрсаткич қарийб 54,6 фоизни ташкил этган. 2010 йилги Давлат бюджети харажатларида ижтимоий соҳани ривожлантириш ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари улуши 2009 йилги 55,6 фоиздан 59,1 фоизгача оширилиши, шунингдек муҳим йўналиш саналган таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасига 2010 йилда 1431,9 млрд. сўм маблағ ажратилиши кўзда тутилган¹.

Демак, истиқболимизда инсон манфаатларини таъминлаш, аҳолининг турмуш даражасини янада юксалтириш борасида бундай хайрли ишлар кўлами янада кенгаяди. Бир сўз билан айтганда, мамлакатимизда ҳар томонлама мустаҳкам ҳуқуқий асосга эга бўлган ижтимоий ҳимоя тизими шаклланган.

2009-2010 йиллар давомида ўтказилган ҳуқуқий тарғиботлар давомида айрим ёшларимиз томонидан солиқлар ҳамда коммунал тўловлар орасидаги фарқларни чалкаштириб юбориш ҳолатларининг гувоҳи бўлдик. Ушбу рисола орқали таъкидлашимиз лозимки, солиқлар юридик ва жисмоний шахслар даромадларининг маълум бир қисмини давлат бюджетига мажбуран ундириш ҳисобланса, коммунал тўловларни эса биз давлат бюд-

¹ ЎзР Молия вазирлигининг ҳисобот маълумотлари: www.mf.uz.

жетига эмас, балки ўша хизматни амалга ошираётган ташкилотга тўлаймиз.

Шундай экан, солиқлар кимнингдир бойиши учун эмас, балки мамлакат аҳолисининг фаровон турмуши ҳамда давлатнинг буюк келажаги учун ундирилади.

Кореяликлардан «Корея қандай қилиб бугунги тараққиёт поғонасига чика олди?» деб сўраганларида, унинг фуқаролари куннинг бир қисмини Буюк Корея учун, яна бир қисмини буюк корпорация учун, яна бир қисмини эса буюк халқи учун сарфлаётганини таъкидлашган. Малайзияликлар таъбири билан эса, мамлакат ривожни жамиятда ёлғонни йўқотиш билан белгиланар экан.

Ўзбекистон ҳам, ўзининг одил ва доно юртбошиси, тўғри танлаган йўли ва кечаётган изчил ислохотлари орқали яқин келажакда ривожланган давлатлар қаторидан жой олиши, шубҳасиз.

Мавзуга қайтадиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил декабрь ойидаги ПҚ-1245-сон Қарорига мурожаат қилиб, унга асосан 2010 йил учун жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг қуйидаги янги ставкаларини таъкидлаб ўтишимиз лозим:

Солиқ солинадиган даромад

Солиқ ставкasi

Энг кам иш ҳақининг олти бара-
варигача миқдорда

Энг кам иш ҳақининг олти бара-
варидан (+1 сўм) ўн бараварига-
ча миқдорда

Энг кам иш ҳақининг ўн барава-
ри (+1 сўм) ва ундан юқори миқ-
дорда

Даромад суммасининг 11 фоизи

Олти баравар миқдордан солиқ+энг
кам иш ҳақи миқдорининг олти ба-
раваридан ошадиган суммадан
17 фоиз

Ўн баравар миқдордан солиқ+энг
кам иш ҳақи миқдорининг ўн бара-
варидан ошадиган суммадан 22 фоиз

Солиқ ставкаларини пасайтириб бориш солиқ сиёсатининг асосий йўналишларидан ҳисобланади. Жумладан, 1998 йилдан 2010 йилгача ушбу солиқнинг юқори чегараси 45%дан 22%гача, оралиқ чегараси 30%дан 17%гача, қуйи чегараси

эса 15%дан 11%гача камайтирилди. Мазкур солиқ ислохотлари жисмоний шахслар даромадини ошириш ҳамда уларнинг даромадлилик даражасини самарали таъминлаш мақсадида амалга оширилган, десак асло муболаға бўлмайди.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғини ҳисоблаб чиқариш учун солиқ ставкасини қўллаш мақсадида энг кам иш ҳақи миқдори йил бошидан ортиб боровчи якун бўйича (йил бошидан тегишли даврнинг ҳар бир ой учун энг кам иш ҳақларининг суммаси) ҳисобга олинади.

Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғининг ҳисоблаб чиқарилган суммаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жисмоний шахсларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига ўтказиладиган ҳар ойлик мажбурий бадаллар суммасига камайтирилади.

Келинг, энди буларни аниқ бир мисолда кўрайлик. Масалан, А. жисмоний шахсга январь ойи учун 400 000 сўм иш ҳақи ҳисобланди. 2010 йилнинг январь ойида энг кам ойлик иш ҳақи 37680 сўм¹ни ташкил этади.

1. Энг кам иш ҳақи олти бараварининг 11%ини ҳисоблаймиз. $37680 \times 6 = 226080$ сўм

$226080 \times 11\% = 24868,8$ сўм — солиқ суммаси

2. Энг кам иш ҳақининг олти бараваридан (+1 сўм) ўн бараваригача миқдорни ҳисоблаш учун энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан 226080 сўм (енг кам иш ҳақининг олти баравари миқдори)ни чегириб унинг 17 фоизини ҳисоблаймиз.

$37680 \times 10 = 376800$ сўм.

$376800 - 226080 = 150720$ сўм

$150720 \times 17\% = 25622,4$ сўм — солиқ суммаси

3. Энг кам иш ҳақининг ўн баравари (376 800)дан то 400 000 сўмгача бўлган суммани ҳисоблаб, унинг 22 фоизини ҳисоблаймиз.

$400000 - 376800 = 23200$ сўм

$23200 \times 22\% = 5104$ сўм — солиқ суммаси

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 9 июлдаги ПФ — 4224-сонли (иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар ва ижтимоий нафақалар миқдорини ошириш туғрисида)ги Фармонида биноан 2010 йилнинг 1 августидан энг кам ойлик иш ҳақи 45 215 сўм деб белгиланди.

4. Энди жами солиқ суммаси йиғиндисини ҳисоблаб, уни ҳисобланган иш ҳақи миқдори (400 000 сўм)дан чегирамиз.

$24868,8 + 25622,4 + 5104 = 55595,2$ сўм — жами солиқ суммаси

$400000 - 55595,2 = 344404,8$ сўм — солиқ ундирилгандан кейинги сумма

Бундан ташқари, ҳисобланган иш ҳақидан Касаба уюшмасига 1%, 2010 йилдан бошлаб эса фуқароларнинг мажбурий суғурта бадалига (Пенсия фондига) 4% (2009 йилда 3,5% эди) ҳамда 2005 йилдан бошлаб фуқароларнинг жамғариб бориладиган пенсия жамғармасига 1% каби тўловлар мавжуд.

5. Касаба уюшмасига ажратма

$400000 \times 1\% = 4000$ сўм

6. Пенсия фондига ажратма

$400000 \times 4\% = 16000$ сўм

7. Фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига ажратма базаси ҳисобланган иш ҳақи (400000 сўм) бўлиб, натижа жами солиқ суммаси (55595,2 сўм)дан камайтиради.

$400000 \times 1\% = 4000$ сўм

$55595,2 - 4000 = 51595,2$ сўм — давлат бюджетига тўланадиган солиқ суммаси

8. Демак, ҳисобланган иш ҳақидан барча тўловларни чегирамиз.

$400000 - 55595,2 - 4000 - 16000 = 324404,8$ сўм — тўланадиган иш ҳақи миқдори

Бундан ташқари, 2010 йилнинг 1 январидан бошлаб жисмоний шахсларнинг Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юртларида таълим олишлари учун тўланадиган маблағлар, шунингдек Халқ банкидаги фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларига ихтиёрий равишда йўналтириладиган маблағларни солиқ солинадиган жами даромаддан чегириш кўринишида қўшимча имтиёзлар жорий этилди.

Юқорида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солигини ҳисоблаш ва давлат бюджетига тўлаш тартибини имкон қадар соддароқ қилиб кўрсатишга ҳаракат қилдик. Бизнингча, ҳар бир Ўзбекистон фуқароси солиқлар ҳақида маълум бир

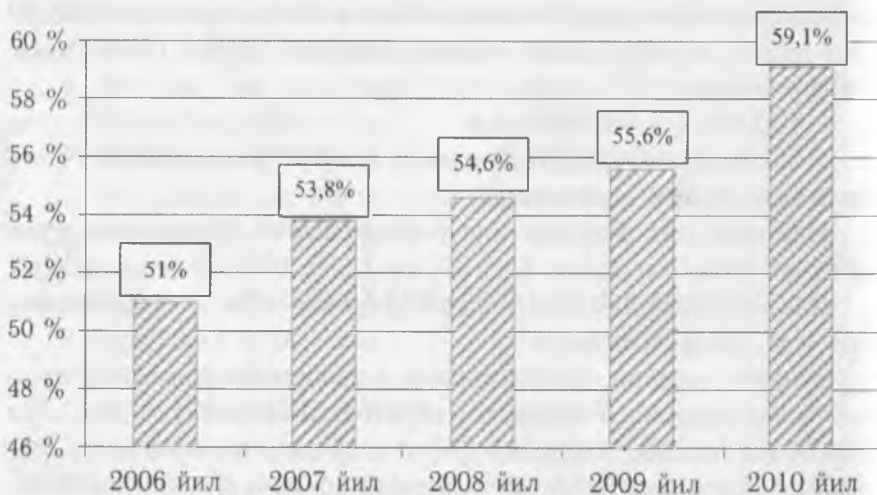
маълумотга эга бўлса, ҳеч бўлмаганда ўз иш ҳақидан қанча солиқ тўлашини билиб олса, фойдадан холи бўлмайди.

Солиқларни давлатнинг «кон томирлари»га ўхшатиш мумкин. Инсониятнинг яшаши учун «кон томирлари» нақадар муҳим экан, солиқларнинг ҳам давлат учун аҳамияти шунчалик муҳимдир.

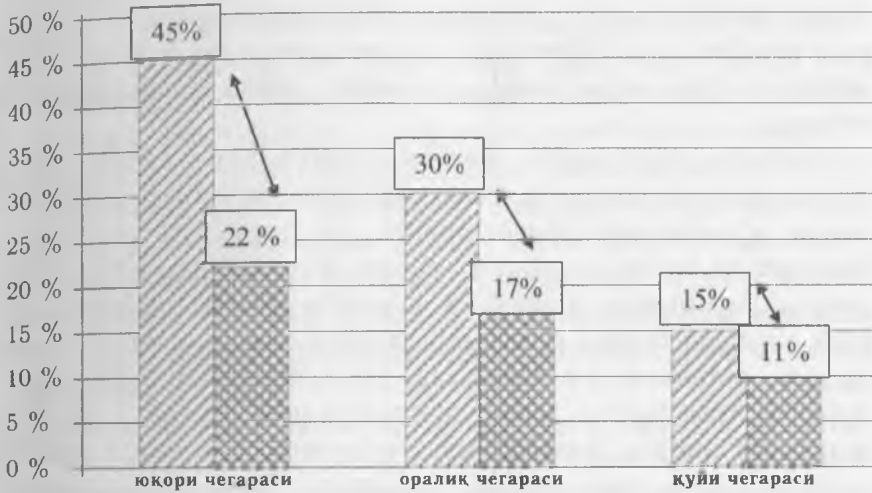
Хулоса қиладиган бўлсак, солиқсиз давлат бўлмаганидек, давлатсиз солиқ ҳам бўлмайди. Бундан эса солиқларни ўз вақтида, тўлиқ ва онгли равишда тўлашимиз лозимлиги кўриниб турибди.

12-схема

2006–2010 йиллар мобайнида ижтимоий ҳимоя соҳасига давлат бюджетидан ажратилган пул маблағлари

1998 йилдан 2010 йилгача даромад солиғининг ставкалари

ОДАМЛАР САВДОСИ (ТРАФФИГИ) БИЛАН БОҒЛИҚ ХАЛҚАРО ЖИНОЯТЧИЛИК, УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

Мамлакатимизда ривожланишнинг «утиш» даврини бошдан кечирган ривожланган давлатлар сингари ташқи миграциянинг ўсиши табиий. Албатта, бу ҳол ҳар бир ривожланаётган давлат учун ижобий ҳолат бўлиб, бўш турган ишчи кучи эвазига мамлакатга четдан катта миқдорда капитал кириб келишига олиб келади.

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсида инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаш, уларнинг ишончли кафолатларини яратиш устида кизгин мунозаралар бўлаётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Инсониятни яшаш ҳуқуқи ва у билан боғлиқ турли ижтимоий, ҳуқуқий муаммолар ташвишга солмоқда. Масалан, одам савдоси, клонлаштириш, баъзи давлатларда амал қилаётган ўлим жазоси, эвтаназия ва бошқалар. Бу ҳуқуқлар, олимларнинг эътирофи этишларича, инсон ҳуқуқларининг тўртинчи авлоди туркумига киради. Мазкур муаммоларнинг кўпчилиги айрим давлатлар ва мутахассислар томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги бу масалада жиддий тўхтамга келиш заруриятини вужудга келтирмоқда. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги муаммолар жамият тараққиётининг ривожланиши билан чигаллашиб бормоқда. Инсон ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги бир масала ўз ечимини топса, вазият яна шундай муаммолардан бир нечасини вужудга келтирмоқда.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қонуний ҳимоя қилиш масалалари вужудга келганидан бошлаб орадан кўплаб асрлар ўтди. Шу билан бирга, янги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий вазиятлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳозирги кўринишини доимий таҳлил қилиб туриш эҳтиёжини яратади. Шу сабабли ҳам инсон ҳуқуқлари муаммоси ҳозирги куннинг, айтиш мумкин бўлса, бутун инсониятнинг энг долзарб муаммоларидандир¹.

¹ Каранг: А.Юлчиев, М.Асланов, Одамлар савдоси (траффики)га қарши курашнинг ҳуқуқий жиҳатлари. — Тошкент: Шарқ, 2006. 21-б.

XXI асрда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ўзаро қарама-қаршиликлар ҳолатида ривож топиб бормокда. Бу қарама-қаршиликлар эски ривожланиш босқичларида сақланиб қолган ва янги тараккиёт таъсиридаги номутаносибликлар асосида пайдо бўлган¹.

Нима бўлганда ҳам инсоният бугун долзарб муаммолар қаршисида турибди. Уларнинг асл сабабчиси ҳам унинг ўзи, муаммоларни ҳал қилиш ҳам фақат унинг қўлидадир. Бунинг учун эса, муаммонинг барча жиҳатларини англаб етиши ва барча кучларини бирлаштирган ҳолда кураш олиб бориш лозим.

Бугунги кунда инсон ҳуқуқларини таъминлашда маълум бир даража ва тажрибага эга бўлган Ўзбекистон учун ҳам одам савдоси, яъни трансмиллий жиноят катта хавф туғдирмокда.

Бош қомусимизда белгилаб қўйилганидек, «ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон кадр-кимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйикка дучор этилиши мумкин эмас»².

Рақамларга мурожаат қиладиган бўлсак, дунёда ҳар куни 200 мингдан 500 мингга қадар одамлар Шимолий Европа мамлакатларига одам савдоси объекти сифатида ўтказиладилар. Уларнинг 60 фоизини аёллар, 40 фоизини эркеклар ташкил этади. Дунё бўйлаб одам савдосидан жиноятчиларнинг чўнтагига келиб тушадиган фойда 10–15 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Ушбу кўрсаткичларни бутун бошли жиний уюшмалардан тортиб майда гуруҳларнинг ғайриқонуний манфаатларида ҳам кўриш мумкин³.

Ҳозирги кунда одам савдоси ёки шунга ўхшаш бошқа жиноятчилик турлари тўғрисида аниқ рақамларни келтириш жуда мушкул ҳисобланади. Бу ҳолат ушбу жиноятнинг латентлиги, яъни очилмай қолиш даражасининг юқорилиги билан изоҳланади⁴.

Бутун дунёда авж олиб бораётган ҳамда тобора кўпроқ қурбонлар берилаётган, аллақачонлар «қора бизнес»нинг энг сер-

¹ Қаранг: Права человека основополагающие принципы. –М.: 1994.г. С. 4.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 40-б.

³ Специальный представитель ОБСЕ по борьбе с торговлей людьми. Хельга Конрад. Великая Эпоха: <http://www.epochtimes.ru>

⁴ «Торговля людьми – это нарушение прав человека». <http://www.demaz.org>

даромад турига айланиб улгурган ушбу жиноий ҳодиса инсоннинг узвий ва дахлсиз ҳуқуқларини поймол қиладиган, унинг кадр-қимматини камситадиган ваҳшиёна қилмишдир.

Халқаро одам савдоси – инсоннинг кадр-қимматини поймол қилиш демакдир. У нафақат сиёсий, иқтисодий ёки ҳуқуқий муаммо, балки бутун ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари билан боғлиқ масала ҳамдир. Унга қарши курашиш учун эса мавжуд имкониятларимизни бирлаштиришимиз ва ишлаб чиқилган механизмнинг барча томонларини ишга солишимиз даркор.

Маълумки, хуфёна иқтисодиёт халқаро жиноятчиликнинг туб ўзаги бўлиб, замонавий криминал тузилмаларнинг шаклланишига моддий асос бўлади. Хуфёна иқтисодиётнинг умумжаҳон миқёсидаги улуши ички ялпи маҳсулотнинг 5–10 фоизи микдорида, Африка ва баъзи Жанубий Америка мамлакатларида эса, бу кўрсаткич 30 фоизга ҳам етган. Баъзи экспертларнинг баҳосига кўра, Россияда хуфёна иқтисодиётнинг улуши 40–50 фоизни ташкил қилади¹.

Хуфёна иқтисодиёт турли хил манбалар орқали янада кенгайишга, тармоқланишга ҳаракат қилаётганлиги сезилмоқда. Халқаро миқёсдаги наркобизнес, қурол-яроғларнинг ғайриқонуний савдоси ва одамлар савдоси хуфёна иқтисодиётнинг энг асосий манбалари ҳисобланади. Ушбу манбалардан даромад олиш фақатгина ташкилий жиҳатдан юқори даражада уюшган трансмиллий жиноий тузилмаларнинг имконияти доирасидадир.

Уюшган жиноятчилик, хусусан халқаро терроризм, наркобизнес, қурол-аслаҳаларни ғайриқонуний сотиш билан боғлиқ ўта оғир жиноятлар қаторида одам савдосининг ҳар қандай кўри-нишларига қарши кураш муаммоси нафақат халқаро ҳуқуқ, миллий жиноят ҳуқуқи учун ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда.

«Траффик» атамасининг луғавий маъносига эътибор берадиган бўлсак, шуни айтиш керакки, ҳозирги вақтда халқаро ҳуқуқда одам савдоси «траффик» атамаси билан ифода этилмоқда. «Трафико» италянча, «тижорат», «савдо» маъносида ифодаланган.

¹ Каранг: Ортиков А., Исоходжаев А., Шестаков А., Хуфёна иқтисодиёт: Ўқув қуланмаси. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002. 25-б.

Бу сўз дастлаб «табак траффик» шаклида қўлланилган бўлиб, ўзбекча маъноси тамаки савдоси, тамаки билан тижорат қилиш демакдир. Кейинчалик италияликлар уни қисқача «траффик» деб аташга одатланганлар. Шу тарзда «трафф» – сўз ўзаги асосида янги сўз – траффикант, яъни савдо қиладиган дўкон эгаси, дўкондор сўзи келиб чиққан¹.

Фикримизча, она тилимизнинг софлигини асраш, шунингдек ушбу сўзни тушунишда қийинчилик туғилмаслиги учун ҳуқуқшуносликда «одамлар траффики» ўрнига «одам савдоси» атамасидан фойдаланган маъқул. «Траффик» сўзини ишлатиш шарт деб ҳисобланса, уни қавс ичида изоҳ тариқасида ёзса ҳам бўлади².

Аслида «траффик» сўзи «ҳаракат» маъносини англатиб, олимлар томонидан маълум ашёларни ёки одамларни ғайриқонуний равишда, ғараз мақсадларни кўзлаб, бир ҳудуддан бошқа ҳудудга утказиш маъносида ишлатилади. Наркотраффик, қурол-яроғлар, инсонлар траффики тобора хатарли тус олиб, умумбашарий вабога айланган. Наркотраффик ва қурол-яроғлар траффики инсон ҳуқуқлари бузилиши учун замин яратса, инсонлар траффики инсон ҳуқуқларининг тўғридан-тўғри бузилиши ҳисобланади, бу эса, ушбу жиноятнинг алоҳида ижтимоий хавфлилигини белгилайди³.

2000 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг «БМТнинг трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш тўғрисидаги Конвенциясига одам савдоси ва айниқса, аёллар ва болалар савдосининг олдини олиш ва тақиқлаш ҳамда бундай хатти-ҳаракатларга нисбатан жазо қўллаш тўғрисидаги қўшимча Баённома»сида «одамлар савдоси» тушунчаси ўзининг расмий изоҳига эга бўлди.

Баённомага биноан, «одамлар савдоси» эксплуатация қилиш мақсадида одамларни куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан кўрkitиб ёки бошқача мажбурлаш чораларини қўллаб ёхуд

¹ Инсонлар савдосига қарши курашнинг ҳуқуқий масалалари. – Тошкент: ТДЮИ, 206. 27-б.

² Қаранг: М.Ражабова. Жиноий жазоларни либераллаштириш: илмий ва амалий таҳлил. – Тошкент: Адолат, 2005. 89-б.

³ Қаранг: «Инсонлар траффикига қарши халқаро-ҳуқуқий кураш жиҳатлари» мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент: 2006. 3-б.

ўғирлаб ёки фирибгарлик йўли билан ёхуд алдаш ёки давлат ваколатларини, тутган мавқеини суиистеъмол қилган ҳолда ёки бир шахснинг назоратидаги бошқа бир шахсни сотиб олиш йўли билан уларни ёллаш, ўтказиш, ташиш, сақлаш ёки уларни олиш ҳисобланади.

Эксплуатация шахсни фоҳишабозлик ёки бошқача шаклдаги жинсий мақсадларда фойдаланиш, мажбурий меҳнат, қулликка ёки қуллик билан боғлиқ бошқа одатларга маҳкум этиш, унинг ихтиёрига қарши сақлаш ёхуд унинг органларини ажратиб олиш билан боғлиқ ҳаракатлардир.

Ушбу протоколда 18 ёшга тўлмаган шахслар «болалар» деб номланган ва улар ҳам одамлар траффигининг жабрланувчиси бўлиши мумкинлиги таъкидланади¹.

Одам савдоси деганда нимани тушунамиз, унинг моҳияти ва мазмуни қандай? Шуни англагандан сўнггина муаммо моҳиятини очиш мумкин. Европа Иттифоқи Вазирлар Кенгашининг 2000 йил 19 майда қабул қилинган кўрсатмасига биноан: «Жинсий фойдаланиш мақсадида амалга оширилган одам савдоси – бу бир ёки бир неча шахс, юридик шахс, ташкилотларнинг одамларни ташиш, ҳатто шу одамларнинг ўзи жинсий алоқа мақсадида фойдаланилишга рози бўлган ҳолларда ҳам, уларни қонуний ёки ғайриқонуний тарзда чет давлатга чиқаришни англатади. Бошқа ҳолларда, яъни уларнинг ўзи рози бўлмаганда эса, мажбурлаш, қўрқитиш ёки зўравонлик билан зарар етказилади, унинг ожизлигидан ёки раҳбарлик ваколатидан фойдаланиб ёки товламачилик билан шундай фаолият билан шуғулланишга мажбур қилинади.

Одам савдоси трансмиллий уюшган жиноятчиликнинг жуда тез ўсиб бораётган ва ниҳоятда сердаромад фаолият тури бўлиб қолмоқда. Агар рақамларга назар ташлайдиган бўлсак, классик қулдорлик ҳукм сурган тўрт аср давомида унинг савдо айланмасида 12 миллионга яқин одам бўлган бўлса, сўнгги 30 йил ичида биргина Осиёда жинсий қулликка маҳкум этилган аёллар ва болалар сони 30 миллиондан ортиқдир. Уларнинг жуда

¹ Қаранг: А.Юлчиев, М.Асламов, Одамлар савдоси (траффиги)га қарши курашнинг ҳуқуқий жиҳатлари. – Тошкент: Шарқ, 2006. 35-6.

катта қисми эса жиноий ташкилотларнинг тазйиқи остида қулга айлантирилган¹.

Айнан шу масалага 2000 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг жиноятчиликка қарши курашишга бағишланган X Конгрессида ҳам катта эътибор қаратилди.

Руминиянинг Бухарест шаҳрида бўлиб ўтган ноқонуний миграция ва одам савдоси муаммолари бўйича конференцияда АҚШ Марказий разведка бошқармаси (МРБ) директори Луис Фрининг таъкидлашича, муҳокама этилаётган ғайриқонуний бизнес тури уюшган жиноятчилик фаолиятида қонунга хилоф равишда наркотик моддалари ва қурол-яроғ савдосидан сўнг учинчи ўринни эгаллайди. Унинг ҳисоботига кўра, бундай бизнес ҳар йили 6 миллиондан 8 миллион долларгача даромад келтиради. Бир йилда миллионга яқин аёллар ва болалар криминал савдонинг «тирик товар»ига айланадилар².

Немис олими Лео Кейдель эса, одам савдоси муаммосини чуқур ўрганган ҳолда, «...у уюшган жиноятчиликнинг асосий фаолият турларидан бири ҳисобланиб, криминал фаолият иерархиясида бешинчи ўринни эгаллайди»³,— деган фикрни билдирган.

АҚШ Давлат департаментининг маълумотларига кўра, бутун дунёда ҳар йили 4 миллионга яқин одам сотилади ва сотиб олинади⁴. Халқаро экспертларнинг таъкидлашларича, замонавий асримизда қулдорларнинг бир йиллик даромади 9,5 миллиард АҚШ долларини ташкил этади⁵. Бошқа бир мутахассисларнинг аниқлашларича, ушбу «бозор»нинг умумий айланма даромади 19 миллиард долларни ташкил этади ва Россия Федерацияси, БМТнинг маълумотларига кўра, «таъминловчи давлатлар» рўйхатида биринчи ўринда туради⁶. Бошқа бир маълумот-

1 Қаранг: Лучано Виоланте. Деньги в руках преступников опаснее оружие (коррупция, ее причины, жертвы, победы и поражения)//Новая газета. 200 №34.

2 Қаранг: «Труд» газетаси 2001 й. 24 май.

3 Қаранг: Leo Keidel/ Menschenhsndel als Phomen Organisierter Kriminalitdt/ Kriminalistik. No.5, p.325.

4 Қаранг: Бабасян Н. В России торгует людьми//Известия. 2002. 7 июнь.

5 Қаранг: Горай Б. Рабы XXI века//Интерпол-экспресс (Москва) 2003 9 декабрь.

6 Қаранг: Ягодкин А. Пятнадцать лет за бизнес//Россия (Москва) 2003. 21 ноябрь С.2.

ларга кўра эса, Польша Европа давлатлари ичида бундай рўйхатда биринчи ўринни (Россиядан кейин) эгаллаган¹.

Одам савдоси доимо мавжуд бўлиб келган, аммо бу соҳада турли даврларда турли ўзгаришлар бўлиб турган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида аёлларнинг Европада Америка ва Шимолий Африка қитъаларига кенг кўламли миграцияси ҳамда аёлларни Европага сотиш ходисаси кузатилди. «Ок куллик» номини олган бу ходисага барҳам бериш мақсадида Парижда 1902 ва 1910 йилларда иккита конференция ўтказилди. Бу конференцияларнинг муҳим ютуғи – «Ок куллар савдосига қарши кураш» номли Бутунжаҳон конвенциясининг (Париж, 1910 йил 4 май) қабул қилиниши бўлди. Кейинроқ у «Аёллар ва болалар савдосини йўқотиш» (1921 йил 30 сентябрь) ва «Вояга етган аёллар савдосини йўқотиш» (Женева, 1933 йил 11 октябрь) номли Бутунжаҳон конвенциялари билан тўлдирилди. «Инсон савдоси ва фоҳишалликни йўқотиш» (Нью-Йорк, 1949 йил 2 декабрь) конвенцияси эса олдинги ҳужжатлардаги шартларни қисман бекор қилиб, уларни бошқасига алмаштирди².

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 3-моддасида кўрсатилишича, ҳар бир инсон ҳаёт кечириш, эркинлик ва шахсига нисбатан дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ушбу декларациянинг 4-моддасида ҳамда «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларнинг Бутунжаҳон пакти»нинг 8-моддасида ҳам ҳеч ким инсонни кулликда тутишга ҳаққи йўқлиги, ҳар қандай куллик, куллар савдоси қонун томонидан қатъий ман этилиши ҳақида сўз боради. Шунингдек, ушбу нормаларнинг бошқа халқаро шартномалар, хусусан «Инсон ҳуқуқларининг Европа конвенцияси», «Куллик хусусидаги Конвенция», «Кулликни йўқотиш амалиёти хусусидаги Қўшимча Конвенция», «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенция, «Аёлларга қарши дискриминациянинг ҳар қандай шаклларига қарши курашиш тўғрисида»ги Конвенцияларнинг меъёр ва талаблари билан ўзаро алоқаси, боғлиқлиги мавжуд.

¹ Қаранг: Sally W. Stoecker. The Rise in Human Trafficking and the Role of Organized Crime // Demokratizatsiya. Vol.8, No 1. Winter 2000.

² Қаранг: А.Юлчиев, М.Асламов, Одамлар савдоси (траффики)га қарши курашнинг ҳуқуқий жиҳатлари. – Тошкент: Шарк, 2006. 38-б.

Олимларнинг фикрича, одам савдоси (human trafficking)нинг куйидаги белгилари мавжуд:

1. Жабрланувчи ўз давлати чегарасидан қонуний ёки ғайриқонуний йўл билан четга чиқарилади. Фақат айрим ҳоллардагина одам савдоси бир давлат ҳудудида амалга оширилиши мумкин.

2. Одам савдоси бошқа жиноятлар – ўғирлик, зўрлаш, ОИТС ёки бошқа таносил касалликларини касддан юктириш, наркотик моддалар қабул қилишга мажбурлаш ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлади.

3. Жабрланувчилар иккала жинс вакили бўлиши мумкин, аммо кўпинча улар аёллар ва болалар ҳисобланади.

Шунингдек, одам савдоси тармоқларининг тахминан уч тури мавжуд:

1. Глобал масштабга эга бўлган тармоқ. Булар турли сиёсий ва иқтисодий босқичга эга бўлган жаҳон миқёсидаги алоқалар таркибига таянади. Ўзига оғдиришнинг турли усуллари қўлланилади. Одатда транзит мамлакатлар бу тармоқдан фойдаланадилар.

2. Ўрта масштабдаги тармоқ. Бошқа гуруҳларга аёлларни сотмасдан, уларни бордел ва клубларда ўз назорати остида сақлаш билан фарқланади.

3. Кичик масштабдаги тармоқлар. Улар тахминан шундай ишлайди: масалан, клуб эгасига ёки қайсидир мамлакатдаги буюртмачиларга янги аёллар керак. Чет элдаги, фоҳишалар бизнеси оламидаги алоқаларидан фойдаланиб, бундай аёлларга буюртма беради. Аёллар ўзига оғдирилиб, чегарадан ўтказилиб, буюртмачи мамлакатга, муайян жойга етказилади¹.

Одам савдоси (траффик)нинг асосий ва энг хавфли шакллари сифатида куйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- 1) Жинсий эксплуатация объекти сифатида аёллар савдоси;
- 2) Жинсий эксплуатация объекти сифатида болалар савдоси;
- 3) Мажбурий меҳнатнинг объекти сифатида одам савдоси;
- 4) Одамнинг табиий органларини ажратиб олиш (трансплантация) мақсадларида одам савдоси.

¹ Қаранг: А.Юлчиев, М.Асламов, Одамлар савдоси (траффики)га қарши курашнинг ҳуқуқий жиҳатлари. – Тошкент: Шарк, 2006. 68-б.

Энди ҳар бирининг батафсил таҳлилига мурожаат қилсак.

Жамиятни инсонпарварлик ғоялари руҳида тарбиялаш муаммосини ҳаётнинг ўзи такозо этаётганлигини кўриб турибмиз. Бу муаммо замонамизнинг энг муҳим муаммоси эканлиги бежиз эмас. Зеро, айнан ушбу муаммо жаҳон ҳамжамиятини каттиқ ташвишга солмоқда. Ижтимоий ҳаётнинг салбий кўри-нишлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотини аёлларга нисба-тан зўравонлик, камситишнинг олдини олишга қаратилган уни-версал аҳамиятга эга ҳужжатлар ишлаб чиқишга ва қабул этишга ундади. Бу ҳужжатлар аёлнинг оиладаги бебаҳо ўрнини, бола-лар тарбиясидаги аҳамиятини, ижтимоий тараққиётдаги ўрни-ни, ижтимоий кадр-қимматини яна бир бор тасдиқлаб беради. Бундай мазмундаги ҳужжатлар, халқаро меъёрлар қаторида «Аёлларга нисбатан камситишни бартараф этиш тўғрисида»ги Декларацияни алоҳида санаб ўтиш керак. Мазкур Декларация Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси то-монидан 1967 йилнинг 7 ноябрида қабул қилинган.

Декларация ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланмайди, унинг кўрсат-малари тавсия мақомида бўлса-да, аёл ва эркакнинг тенг ҳуқуқли-лигини таъминлаш борасида унинг аҳамияти беқиёс.

Зеро, айнан Декларация аёлларнинг камситилиши ва зўра-вонликка учраши сингари ҳаётда учраб турадиган салбий ҳолат-ларга нисбатан маънавий-руҳий норозилик ҳисларини шакллан-тириши мумкин¹.

Аёлларнинг ҳуқуқсизлиги, яъни уларнинг ҳуқуқий мақоми-ни давлат томонидан тан олмаслик, бузилган ҳуқуқлари юзаси-дан шикоят ёки арз қила олмасликлари уларни турли жинойй ҳаракатларнинг объектига айлантириб қўяди. Масалан, аёллар-га нисбатан номусига тегиш, баданига оғир ёки ўртача оғир тан жароҳатлари етказиш, мажбурий меҳнатга тортиш каби ҳара-катлар кўп содир этилади.

Аёллар ҳуқуқларининг тўла таъминланишида асосан халқаро нодавлат ташкилотлари турганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Айнан уларнинг саъй-ҳаракатлари билан 1975 йил

¹ Қаранг: Ш.Хамраева. Аёл ҳуқуқларини химоя қилиш механизмлари (ўқув қўлланма). — Тошкент: Ижод дунёси, 2003. 55-б.

«Аёллар йили», 1976–1985 йиллар «Аёлларнинг ўн йиллиги» деб эълон қилинди. Бу давр мобайнида Мехикода (1975), Копенгагенда (1980), Найробида (1985), Пекинда (1995) йирик халқаро анжуманлар бўлиб ўтди.

Аёлларнинг бундай ночор ҳуқуқий мақоми уларни жинсий эксплуатация мақсадида фойдаланиш учун ёллаш каби салбий ҳолатларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Бугунги кунга келиб эса халқаро одамлар савдоси (траффик)нинг асосий манбаи – бу аёллар ва болалар бўлиб қолди.

Глобаллашув шароитида ҳозирги даврнинг тараққий этган жамиятларида қуллик «қайта тирилди». Бу нарса XVII–XIX асрдагидан кўра мураккаброқ кўриниш касб этиб, қулликнинг янги турлари пайдо бўлмоқда. Унда қора танлилар эмас, балки оқ танлилар устунлик қилмоқда. Булар бизнинг дўстларимиз, танишларимиз, қўшнилариимиз ҳамда яқинларимиз бўлиши мумкин.

«Эйша Уотч» ташкилоти ва хотин-қизлар ҳуқуқлари бўйича гуруҳ маълумотларига кўра, камида 20 минг аёллар Таиландаги фоҳишахоналарда хизмат кўрсатишади. Миграция муаммолари билан шуғулланувчи халқаро ташкилотларнинг маълумотларига биноан ўз мамлакатларидан четга чиққан хотин-қизлар кўпинча фоҳишахоналар эгаларига пуллаб юборилади. Уларнинг ҳужжатлари тортиб олиниб, қамоқ ҳолатида тутиб турилади. Улар қочишга уринишганларида жисмоний зўравонликка, ўз оилалари шаънига бўлган таҳқирларга дуч келишади¹.

1993 йил БМТнинг аёлларга нисбатан зўравонликка барҳам бериш тўғрисидаги Декларациясида «аёлларга нисбатан зўравонлик» атамасига шундай изоҳ берилади: *«Аёлларга нисбатан жисмоний, жинсий ёки руҳий азоб берган ва шикаст етказган ёки етказиши мумкин бўлган ёхуд шунга ҳаракат қилган, мажбурлаб ёки ўзбошимчалик билан озодликдан ва жамиятдан ёки шахсий ҳаётидан маҳрум этишга қаратилган ҳар қандай ҳаракат зўравонликдан иборатдир»*.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аёлларга нисбатан зўравонлик жаҳондаги барча мамлакатларга, уларнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётидан қатъи назар, хос иллат ҳисобланди.

¹ Каранг: Женщины мира. 1995 год. Тенденция и статистика. ООН. С.225.

Хаттоки, энг ривожланган мамлакатларда ҳам шундай ҳолатларни кузатиш мумкин. Масалан, Японияда 59 фоиз, АҚШда 40 фоиз, Канадада 25 фоиз аёллар жисмоний зўравонлик қурбони бўлишмоқда. Социологлар ҳулосасига кўра, 60 миллион аёл турли шаклдаги дискриминация қилиш, таҳқирлаш ва зўравонлик қурбонидир. Африка мамлакатларида Танзания (60 фоиз), Жанубий Осиё (60 фоиз) ва Лотин Америкасида (57 фоиз) аёлларга нисбатан зўравонлик кучайиб бораётганлигини кўришимиз мумкин¹.

Брюсселлик таниқли адвокат Мишель Хиршнинг фикрича: «Камбағаллик ҳар қандай ҳолатда ҳам одам савдосига олиб келмайди, у фақат зарур шарт-шароитларни вужудга келтиради. Одам савдоси билан шуғулланувчи жиноий гуруҳлар аёлларни ёлғон ваъдалар билан ғарб давлатларига олиб келишади, бундан кўзланган мақсад — моддий манфаатдорликдир»².

Одатда, аёлларни ёллаш турли маҳаллий газеталарда чет элда ишлаш таклифи билдирилган эълонлар бериш орқали амалга оширилади. Хотин-қизлар учун уй хизматчиси, ошпаз, болалар қаровчиси, котиба бўлиш, официанткалик, стюардессалик таклиф қилинади. Юқори маош ва қулай иш шароитлари тўғрисида маълумотлар берилади. Кўпинча, бундай маълумотлар Интернет саҳифаларида ҳам, хаттоки машҳур, обрўли фирмалар номидан ҳам берилади.

Ушбу таклифларга кўнган хотин-қизлар эса, тез фурсатда ўзлари ҳақидаги маълумотларни «иш берувчилар»га тақдим этадилар. Ўз навбатида эса, «иш берувчилар» ҳам уларга виза ва бошқа ҳужжатларни расмийлаштиришда, хаттоки йўл чипталарини олишда ҳам «беминнат» кўмак берадилар. Яна шуни ҳам айтиш керакки, хорижий мамлакатга жўнатилаётган қизлар одатда ёшларини яширган ҳолда туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномалари билан олиб кетиладилар. Баъзи ҳолларда эса, улар шу ернинг ўзида сохта никоҳдан ўтказилади. Одатда, сох-

¹ Қаранг: Ф.Бакоева. «Аёллар ҳуқуқлари ва эркинликлари». — Тошкент: Адолат, 2002. 100-б.

² Қаранг: М.Хирш. Аёллар савдосига ва фоҳишабозликка мажбурлашга қарши кураш ҳаракат режаси. — Страсбург, Европа Кенгаши, 1996.

та никоҳ учун «хотинликка олаётган шахс»га 50 доллардан 200 долларгача миқдорда пул берилади¹.

Асосан бундай «қора бизнес» билан шуғулланадиган тузилмалар икки бўғинли бўлади. Яъни, маълум бир одамлар «товар»ларни излаб топиш ва етказиш билан шуғулланадилар. Бошқалари эса, бевосита бу «тирик товар»ларни реализация қилиш билан машғул бўлишади².

Ушбу жиноятчиликнинг виктимологик хусусиятларига тўхталадиган бўлсак, жабрланувчиларнинг шахси турлича жиҳатларга эга. Фоҳишалик билан шуғулланувчиларнинг деярли 3/4 қисми 30 ёшгача бўлган аёллардир. Сўнгги йилларда «кўҳна касб билан шуғулланувчилар» орасида 13–14 ёшда бўлган, ҳаттоки 10–12 ёшдаги болалар ҳам учрамоқдалар³.

Бундай бизнес тури фақатгина охириги ўн йилликда шундай катта ҳажмда ривожланиб кетди. Гарчи, 1926 йилда қуллик тўғрисидаги Конвенция, 1966 йилда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Бутунжаҳон пакти қабул қилинган бўлса ҳам, унда ҳеч ким инсонни қулликда ушлашга ҳаққи йўқлиги, ҳар қандай қуллик ва одам савдоси тақиқланганига қарамай, XXI асрда шундай муаммо мавжуд бўлиб турибди. Кейинги воқеаларнинг гувоҳлик беришича, бу муаммо ҳали бир ечимга келадиганга ўхшамайди. Дунёда бу ҳолат энг долзарб муаммога айланиб бормоқда. Аёллар ва болалар одам савдоси қурбонларига айланмоқдалар. Одатда ўсмирлар ва болалар шафқатсиз шароитларда, фақат озиқ-овқат учунгина суткасига 14 соатлаб ишлаш керак бўлган турли ферма ва заводларга сотилмоқда. Кўпинча ўсмирларни — ўғил болаларни ҳам, қиз болаларни ҳам жинсий эксплуатацияга тортмоқдалар.

1988 йилда Голландияда хорижликлар тўғрисида махсус қонун қабул қилинган бўлиб, аёлларда фоҳишалик ҳолатлари кўзга ташланадиган бўлса, уларни дарҳол депортация қилиш

¹ Қаранг: А.Юлчиев, М.Асланов, Одамлар савдоси (траффики)га қарши курашнинг ҳуқуқий жиҳатлари. — Тошкент: Шарқ, 2006. 125-б.

² Қаранг: Левченко Е.А. Торговля женщинами: нарушения прав человека или добровольная рабство? // Общественные науки и современности. 2000. №4. С. 63.

³ Қаранг: Алексеев А.И., Герасимов С.И., Сухарев А.Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. — М.: 2001. С.469.

назарда тутилган эди. Бироқ, кейинчалик, 1993 йили Голландияда ушбу қонуннинг мазкур банди бекор қилинган¹.

БМТ текширувлари натижаси шуни кўрсатмоқдаки, Непал, Судан, Бирлашган Араб Амирликлари, Ҳиндистон, Габон, Гаити, Мьянма каби давлатларда, айниқса, аҳвол ёмон, бу ерда ҳукуматдаги коррупция ва таъмағирлик натижасида қуллар савдоси гуллаб-яшнамоқда. Африка давлатлари ҳақида сўз очсак, бу ерларда қуллар савдосини XIX асрнинг 80-йилларидаёқ тақиқлашган. Аммо, «Қора қитъа»да ҳам ҳар йили тахминан 2000 нафар бола сотилади. Уларнинг аксарияти Бенин ва Того давлатларидандир. Бу болалар кўпинча Нигерия ва Габонга бориб қолишади, бу ерда эса уларни ферма ва плантацияларда ишлатишади ёки фоҳишалар тармоғига қўшиб юборишади.

БМТ маълумотига кўра, ҳар йили 4 миллион аёллар ва эркаклар одам савдоси қурбонига айланадилар. Ҳар йили тахминан 30 000 та одам ёвузлик, қийноқ, ноқулай шароит ва касаллик туфайли ҳалок бўлади. Биргина 1992 йилнинг ўзида АҚШда бутун дунёдан 700 000 нафар одам бу савдо қурбонига айланган².

Болалар савдоси (траффики)нинг ўзига хос хусусиятлари. Дунё матбуотида эълон қилинаётган маълумотлар одам савдосига қарши кураш бўйича халқаро жинойт ҳуқуқи имкониятларидан ва ҳозирга қадар яратилган воситалардан етарлича фойдаланилмаётганлигини кўрсатмоқда. Мисол тариқасида айтсак, АҚШда ҳар йили вояга етмаганларга нисбатан жинсий зўравонлик бўйича 150–200 минг янги ҳолатлар аниқланар экан. Англияда 10 фоиздан 30 фоизгача аёллар болалик ва ўсмирлик пайтида жинсий зўравонлик жабрини тортишганини, қўлаб ҳолатларда улар жинойтчиларнинг юз тузилишини аниқ кўришмаганини билдиришган.

Бугунги кунда минглаб хусусий фирмалар аёлларга, хусусан, ёш қизларга чет эл мамлакатларида юқори даромад келтирувчи

¹ Каранг: Торговля женщинами из бывшего Советского Союза. Вынужденная миграция и права человека. Сборник материалов бюллетена «Мониторинг вынужденной миграции». – М.: 1998. – С 112.

² Каранг: [www.humantrafficking.com/Africa/Prevention of traffic in women and children](http://www.humantrafficking.com/Africa/Prevention%20of%20traffic%20in%20women%20and%20children).

ресторанларда официантлик, энагалик, тунги клубларда раққосалик каби ишларни таклиф қилмоқдалар. «Сотувчи»лар қурбони, аксарият 18–25 ёшли қизлар ҳисобланади, аёллар тунги клубларга раққоса сифатида эмас, балки фоҳиша сифатида ишга олинадилар. Бирок, айрим ҳолларда 18 ёшгача бўлган ўспирин болалар ҳамда куч-ғайратга тўлган эркаклар ҳам қурилиш ёки қишлоқ хўжалиги ишлари учун қул сифатида сотиладилар¹.

Охириги ўн йилда Таиланд фоҳишалар бозорида Осиё, Лотин Америкаси, Шарқий Европадан келган 50 000 нафар аёл, Камбоджа, Мьянма, Хитой, Лаосдан келган 80 000 нафар аёллар сотилган. Уларнинг ҳаммаси АҚШга келтирилган. Афғон аёллари эса, фоҳиша сифатида Покистонга сотилган. Сотилган аёлларнинг 80 фоизи 24 ёшдан кичик, ҳатто баъзи болаларнинг ёши 6 да бўлган.

Аёллар ва болаларни фоҳишалик мақсадида ўғирлаш жараёни тасвирлаб берилмоқда, бундай жиноятлар билан қаттиқроқ курашиш лозимлиги ҳақида кўпроқ айтилмоқда. Чунки, Албанияда аёлларни фоҳишаликка тайёрловчи лагерлар ташкил қилинганлиги туғрисида маълумотлар бор. Албан аёллари, шунингдек ғарб давлатларидаги юқори маошли иш ваъдаси билан бошқа давлатлардан келтирилган 14–22 ёшли аёллар лагерларга қамалганлар².

«**United Press International**» агентлигининг хабар беришича, «De Paul» институти ахборотида қул сифатида сотилганларнинг 80 фоизи 24 ёшгача бўлганлардир, ҳатто бир неча болалар 6 ёшда бўлишган. Ҳар йили тахминан 30 000 нафар одам ёвузлик билан фойдаланиш, қийноқ, касалликлар натижасида вафот этади.

Бундай воқеаларнинг юзага келишига қашшоқлик, аёллар ва болалар ҳуқуқига нисбатан бефарқлик ҳамда турли давлатлардаги сиёсий бетартибликлар ва ижтимоий муаммолар сабаб бўлмоқда. Чегараларнинг очилиши ва уларни кесиб ўтишдаги енгилликнинг юзага келиши туфайли одам савдоси катта фойда келтирувчи жинорий бизнесга айланиб бормоқда³.

¹ Қаранг: Ш.М.Раҳимжонов. Инсонлар савдоси (траффики) йирик масштабли бизнес сифатида. «Инсонлар траффикига қарши халқаро-ҳуқуқий кураш жихатлари» мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. — Тошкент: 2006. 59-б.

² Қаранг: А.Юлчиев, М.Асланов, Одамлар савдоси (траффики)га қарши курашнинг ҳуқуқий жихатлари. — Тошкент: Шарқ, 2006. 68-б.

³ Қаранг: www.humantrafficking.com.

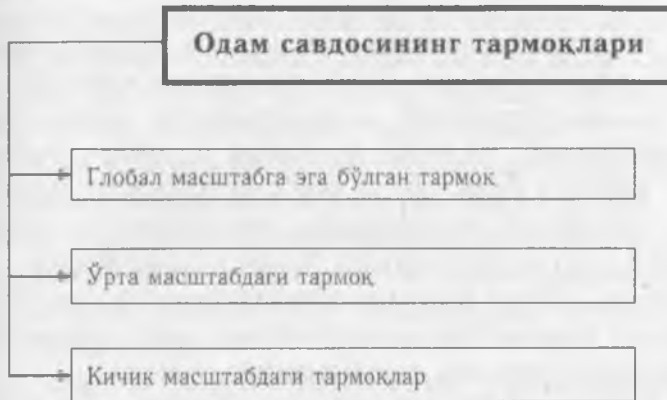
**Одам савдосининг
белгилари**

Жабрланувчи ўз давлати чегарасидан қонуний ёки ғайриқонуний йўл билан четга чиқарилади. Фақат айрим ҳоллардагина одам савдоси бир давлат ҳудудида амалга оширилиши мумкин.

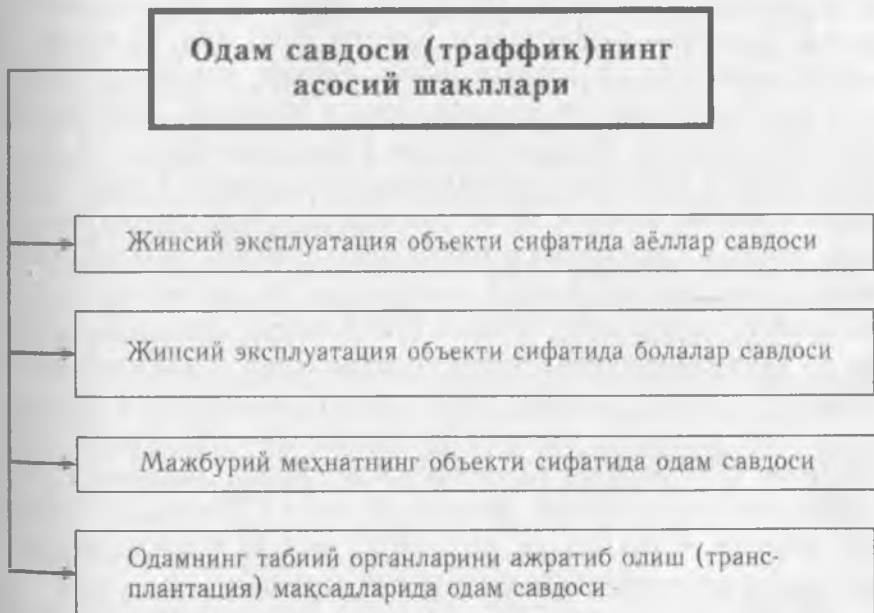
Одам савдоси бошқа жиноятлар — ўғирлик, зўрлаш, ОИТС ёки бошқа таносил касалликларини касддан юктириш, наркотик моддалар қабул қилишга мажбурлаш ва ҳ.к. билан боғлиқ бўлади.

Жабрланувчилар иккала жинс вакили бўлиши мумкин, аммо кўпинча улар аёллар ва болалар ҳисобланади.

15-схема

16-схема

МАМЛАКАТИМИЗДА ОДАМ САВДОСИГА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Маълумки, қанчадан-қанча одамлар «оқ қуллик» жиноятининг қурбонига айланмоқда. Ушбу жиноятдан жабр кўрган фуқаролар ўзлари тўғрисидаги маълумотларнинг ошкор бўлишидан кўриб (уялиб), тегишли органларга мурожаат этишмайди. Ахир ҳар кимнинг ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ва турар-жой дахлсизлиги ҳуқуқи Конституция билан кафолатланган.

Қолаверса, сўнгги йилларда мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимида олиб борилаётган ислохотларни, ушбу ҳуқуқларимизнинг дебочаси бўлди, деб ҳисоблашимиз мумкин.

Энди Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида одам савдоси ва у билан боғлиқ қилмишлар учун назарда тутилган жавобгарлик чораларини таҳлил қилиб чиксак. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 135-моддаси мамлакатимиз жиноят қонунчилигидаги янги нормалардан бири бўлиб, унинг янги таҳрири Ўзбекистон Республикасининг «Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни 2008 йил 17 апрелда қабул қилиниши муносабати билан Жиноят кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритилиши орқали яратилди. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси 135-моддасининг эски таҳрири фақат одамлардан фойдаланиш учун уларни ёллаш учун жавобгарликни назарда тутиб, халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган одам савдоси билан боғлиқ бўлган жиноий қилмишлар комплексини қамраб олмаган эди. Бу ҳол амалда фуқароларнинг, траффикнинг объекти бўлиб қолган, эркинлиги, шаъни ва кадр-қимматининг тўлиқ муҳофазасини таъминлаб бера олмасди. Бундан ташқари, фоҳишаликни эксплуатация қилиш мақсадида одамлар савдоси тўғрисидагина сўз юритилган БМТнинг 1949 йилдаги Конвенциясидан фарқли равишда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси 135-моддасида мазкур қилмиш — одамларни ҳар қандай мақсадда эксплуатация қилганлик учун жавобгарлик назарда тутилган.

Жиноят кодексининг 135-моддасида назарда тутилган қилмиш шахснинг эркинлиги, шаъни ва кадр-қимматига тажовуз

қилади. Жиноят жабрланувчисининг ҳаёти ёки соғлиғи хавфсизлиги қўшимча объект сифатида намоён бўлади.

Жиноят кодекси 135-моддасида кўрсатилган одам савдоси жинояти объектив томондан одамни эксплуатация қилиш мақсадида уни олиш-сотиш ёки ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш ёхуд қабул қилиш орқали содир этилади.

Кўриб чиқиладиган модданинг биринчи қисмида назарда тутилган ҳаракатлардан ҳеч бўлмаганда биттаси содир этилса, уни содир этган шахс жавобгарликка тортилади. Борди-ю, мазкур модданинг иккинчи ёки учинчи қисми бандларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлса, жавобгарлик тегишли бандлар бўйича келиб чиқади.

Одам савдоси Жиноят кодексининг 135-моддаси биринчи қисмида назарда тутилган қилмишлардан, яъни одамни эксплуатация қилишни бошлашдан қатъи назар, уни олиш-сотиш, ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш ёки қабул қилиш ҳаракатларидан бирортаси содир этилган вақтдан эътиборан тамом бўлган деб ҳисобланиши керак.

Одам савдоси субъектив томондан тўғри, қасдан содир этилади ва қонуннинг ўзида зарурий белги сифатида – эксплуатация мақсадида содир этилиши белгилаб қўйилган. Айбдор инсонни эксплуатация қилиш мақсадида олиш-сотиш ёки уни ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш, қабул қилиш ҳаракатларини амалга ошираётганлигини англайди ва шу ҳаракатларни амалга оширишни истайди.

Ақли расо, 16 ёшга тўлган шахс Жиноят кодексининг 135-моддаси биринчи қисмида назарда тутилган жиноятнинг субъекти бўла олади.

Кўриниб турибдики, одам савдоси ва уни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш борасида мамлакатимиз қонунчилигида ўтган йиллар давомида бир қатор ижобий ўзгаришлар амалга оширилган бўлиб, улар аввало, ушбу юзага келаётган салбий феноменга нисбатан муносиб курашиш, инсон манфаатлари ва қадрқимматини муҳофаза қилишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг «Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши муносабати билан, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процес-

суал кодекси, «Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга боришлари тартиби тўғрисида»ги Қарори (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 6 январдаги 8-сон Қарори билан тасдиқланган), «Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет эллардаги меҳнат фаолияти тартиби тўғрисида Низом» (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 ноябрдаги 505-сон Қарори билан тасдиқланган), «Судлар, суд процесслари ва улар иштирокчиларининг ҳавфсизлигини таъминлаш тартиби тўғрисида Йўриқнома» (Адлия вазирлиги ва Ички ишлар вазирлигининг 2007 йил 12 январдаги 2/2, 3-сон қарори билан тасдиқланган), «БМТнинг трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш ҳақидаги Конвенциясини тўлдирувчи одамлар, айниқса, аёллар ва болалар савдосини тўхтатиш, олдини олиш ва унинг учун жазо тўғрисида»ги Протокол (Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 8 июндаги 160-сон Қонуни билан ратификация қилинган) ва шу каби бошқа қонун ва қонуности ҳуқуқий меъёрларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди.

Одам савдоси жиноятининг бошқа мамлакатлар каби Ўзбекистонда ҳам кўплаб кузатилиши, ушбу жиноятга қарши курашиш мақсадида қонун ва қарорлар қабул қилинди ҳамда бир қатор фармонлар эълон қилинди.

2008 йил 8 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Одам савдосига қарши курашиш самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди.

Ушбу Қарор ижросини таъминлаш борасида Адлия вазирлиги томонидан ташкил этилган ҳуқуқий тарғибот гуруҳи¹ жойларда одам савдоси, унинг салбий иллатлари, ундан жабр кўрганларга ҳар томонлама кўмак бериш, келгусида содир этилажак одам савдоси билан боғлиқ жиноятларнинг олдини олиш, унга қарши курашиш ҳамда бошқа ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг 2009 йил 30 мартдаги 28-ум-сонли буйруғи ва «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, мамлакат ёшлари ўртасида ҳуқуқий тарғиботни янада кучайтириш мақсадида Адлия вазирлигида ташкил этилган тарғибот гуруҳининг иш режаси» ишлаб чиқилган. Ҳуқуқий тарғибот гуруҳи аъзолари 2009–2010 йилларда мамлакатимизнинг 70 дан ортиқ олис туман ва кишлоқларида бўлиб, салкам 65 мингга яқин ёшларни ҳуқуқий тарғибот тадбирларига жалб қилди.

масалаларни ўз ичига олган ҳуқуқий тарғибот тадбирларини амалга ошириб келмоқда.

Бизнингча, одам савдосига қарши курашишнинг энг самарали усулларида бири сифатида жойларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, адлия идоралари қошида шикоятларни қабул қилувчи ҳамда уларнинг сир сақланишини кафолатловчи махсус пунктларни кўпроқ ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирда жамиятда аёллар дискриминацияси, паст даражадаги саводхонлик, коррупция, ёлғон реклама эълонларини тарқатиш ва бошқа ноқонуний ҳаракатлар одам савдосининг ривожланишига олиб келувчи омиллар ҳисобланади.

Одам савдоси бир вақтнинг ўзида ҳам криминал, ҳам инсон ҳуқуқларига бевосита дахлдор бўлган масаладир. Одам савдоси жинойий занжир бўлиб, унга қарши ҳар томонлама кураш олиб борилмас экан, бирор-бир ижобий натижага эришиш қийин¹.

Ушбу жиноятга қарши курашишнинг қуйидаги омилларини санаб ўтишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Биринчидан, одам савдоси қўлчиликнинг замонавий кўриниши бўлиб, ушбу жиноят орқали инсон ҳуқуқлари қўпол ҳамда шафқатсизларча бузилади. Ушбу жиноят билан шуғулланувчи жиноятчилар уюшган гуруҳ ёки жинойий уюшма бўлиб, ноқонуний тарзда миллионлаб доллар ишлайдилар.

Албатта, бу маблағлар ҳозирги куннинг глобал муаммоларидан бўлган гиёҳвандлик воситалари ва қурол-яроғлар савдосидан келиб тушган «катта-катта» бойликлар сингари халқаро терроризмнинг ҳамда халқаро жиноятларнинг молиявий асосини ташкил этади²;

Иккинчидан, ушбу жиноят халқларнинг урф-одатлари, дини ва менталитетига бутунлай зид бўлиб, оқибатда кишиларнинг ўз миллий келиб чиқишини, тарихини ҳамда маънавиятини унутишига олиб боради;

¹ Инсонлар савдосига қарши курашнинг ҳуқуқий масалалари. — Тошкент: ТДЮИ, 2006. 10-б.

² Специальный представитель ОБСЕ по борьбе с торговлей людьми. Хельга Конрад. Великая Эпоха: <http://www.epochtimes.ru>

Учинчидан, мазкур жиноят орқали жамиятда порахўрлик, қонунга ҳилоф равишда қалбаки ҳужжатлар тайёрлаш кескин равишда кўпаяди;

Тўртинчидан, ушбу жиноят натижасида асосан вояга етмаганлар ҳамда ёшлар жабр кўришини ҳисобга олсак, одам савдоси жинояти миллатнинг келажагига салбий таъсир кўрсатади¹.

Одам савдосининг ўзига хос жиҳати шундаки, ушбу жиноят бир киши томонидан содир этилмайди. Яъни, мазкур жиноят билан шуғулланувчи шахслар олдиндан тил бириктирган ҳолда бу хатти-ҳаракатни амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 135-моддасига 2008 йил 17 сентябрда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, модданинг матни қуйидаги таҳрирда баён этилди:

«Одам савдоси, яъни одамни олиш-сотиш ёхуд одамни ундан фойдаланиш мақсадида ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш ёки қабул қилиш —

уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракатлар:

а) ўғирлаш, зўрлик ишлатиш ёки зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш ёхуд мажбурлашнинг бошқа шаклларини қўллаш орқали;

б) икки ёки ундан ортиқ шахсга нисбатан;

в) оғир аҳволдалиги айбдорга аён бўлган шахсга нисбатан;

г) айбдорга моддий жиҳатдан ёки бошқа жиҳатдан қарам бўлган шахсга нисбатан;

д) такроран ёки хавфли рецидивист томонидан;

е) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб;

ж) хизмат мавқеидан фойдаланган ҳолда;

з) жабрланувчини Ўзбекистон Республикасининг Давлат чегарасидан олиб ўтган ҳолда ёки уни чет элда қонунга ҳилоф равишда ушлаб турган ҳолда;

и) қалбаки ҳужжатлардан фойдаланган ҳолда, худди шунингдек жабрланувчининг шахсини тасдиқловчи ҳужжатларни олиб қўйган, яширган ёхуд йўқ қилиб юборган ҳолда;

¹ Қаранг: www.childtrafficking.org/eng/about/research.html

к) киши аъзоларини кесиб олиб, бошқа кишига кўчириш (трансплантат) мақсадида содир этилган бўлса, —

беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракатлар:

а) ўн саккиз ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган шахсга нисбатан содир этилган бўлса;

б) жабранувчининг ўлимига ёки бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса;

в) ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилган бўлса;

г) уюшган гуруҳ томонидан ёки унинг манфаатларини кўзлаб содир этилган бўлса, —

саккиз йилдан ўн икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади».

Одам савдоси чегара билмас жиноят ҳисобланади. Ушбу жиноят бугун дунёнинг бир чеккасида содир этилса, эртага бошқа бир томонида кўзга ташланади. Жиноят кўп жиҳатлари билан контрабанда жиноятига ўхшашдир. Шунга қарамасдан, одам савдоси ҳамда контрабанда жиноятлари ўртасида етарлича тафовутлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 246-моддасига кўра, контрабанда — бу божхона назоратини четлаб ёки божхона назоратидан яшириб ёхуд божхона ҳужжатлари ёки воситаларига ўхшатиб ясалган ҳужжатлардан алдаш йўли билан фойдаланиб, декларациясиз ёки бошқа номга ёзилган декларациядан фойдаланиб, кучли таъсир қилувчи захарли, захарловчи, радиоактив, портловчи моддалар, портлатиш қурилмалари, қурол-яроғ, ўқотар қурол ёки ўқ-дориларни, шунингдек гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни ёки диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастликни тарғиб қилувчи материалларни Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан ўтказиш, шунингдек ядровий, кимёвий, биологик ва оммавий қирғин қуролининг бошқа турларини, шундай қуролларни яратишда фойдаланилиши мумкинлиги аён бўлган материал ва мосламаларни, шунингдек гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни кўп миқдорда ўтказиш ҳисобланади.

Одам савдосидан кўзланган асосий мақсад эса, инсондан фойдаланиш, уни таҳқирлашда ифодаланади. Бошқача қилиб айтганда, контрабандага қарши курашиш давлатни ноқонуний миграциядан муҳофаза қилади, одам савдосига қарши курашиш эса, шахсларни таҳқирлаш ҳамда ҳўрлашдан муҳофаза қилади¹.

Шунингдек, контрабанда ҳамда одам савдоси жинояти ўрта-сида бошқача фарқлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, одам савдоси жиноятида жабрланувчи ҳар қандай шахс бўлиши мумкин, контрабанда жиноятида эса, давлатнинг сиёсий манфаатларига ҳамда чегара дахлсизлигига зиён етказилади².

2008 йил 17 апрелда қабул қилинган «Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасида одам савдоси жиноятига оид қуйидаги асосий тушунчаларнинг изоҳлари белгилаб берилди. Унга кўра,

одам савдосига қарши курашиш — одам савдосининг олдини олиш, уни аниқлаш, унга чек қўйиш, унинг оқибатларини минималлаштириш, одам савдосидан жабрланганларга ёрдам кўрсатиш бўйича фаолият;

одам савдоси — куч билан таҳдид қилиш ёки куч ишлатиш ёҳуд бошқа мажбурлаш шаклларида фойдаланиш, ўғирлаш, фирибгарлик, алдаш, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш ёки вазиятнинг қалтислигидан фойдаланиш орқали ёҳуд бошқа шахсни назорат қилувчи шахснинг розилигини олиш учун уни тўловлар ёки манфаатдор этиш эвазига оғдириб олиш орқали одамлардан фойдаланиш мақсадида уларни ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш ёки қабул қилиш. Одамлардан фойдаланиш бошқа шахсларнинг фоҳишалигидан фойдаланишни ёки улардан шахвоний фойдаланишнинг бошқа шакллари, мажбурий меҳнат ёки хизматларни, қуллик ёки қулликка ўхшаш одатларни, эрксиз ҳолат ёҳуд инсон аъзолари ёки тўқималарини ажратиб олишни англатади;

¹ Қаранг: Report of the Expert Group on Trafficking in Human Beings (Brussels, 22 December 2004)

² Қаранг: Инсонлар савдосига қарши курашнинг ҳуқуқий масалалари. — Тошкент: ТДЮИ, 2006. 11-б.

одам савдоси билан шуғулланувчи шахс — мустақил равишда ёки бир гуруҳ шахслар таркибида одам савдоси билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракатни содир этувчи жисмоний ёки юридик шахс, шунингдек ўз ҳаракатлари билан одам савдосига кўмаклашадиган, худди шунингдек, гарчи, ўз мансаб ваколатларига кўра тўсқинлик қилиши ва қарши курашиши шарт бўлса ҳам одам савдосига тўсқинлик қилмайдиган ёки қарши курашмайдиган мансабдор шахсдир.

Ҳозирги кунда одам савдоси ҳамда ушбу жиноятдан жабр кўрган шахсларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, одам савдосига қарши курашиш, ушбу жиноятнинг олдини олиш, уни аниқлаш, унга чек қўйиш, унинг оқибатларини минималлаштириш мақсадида мамлакатимизда кўплаб амалий ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Бинобарин, Қонуннинг III бобида одам савдоси жиноятдан жабр кўрган шахсларга ҳар томонлама моддий ҳамда маънавий кўмак бериш ва бошқа чоралар белгилаб берилди.

Қонунда одам савдосидан жабрланганларга ёрдам кўрсатиш ва уларни химоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан одам савдосидан жабрланганларга ёрдам кўрсатувчи ва уларни химоя қилувчи ихтисослаштирилган муассасалар ташкил этилиши мустахкамланган.

Ихтисослаштирилган муассасаларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- одам савдосидан жабрланганларга қулай яшаш ва шахсий гигиена шароитларини таъминлаш;

- одам савдосидан жабрланганларни озиқ-овқат, дори воситалари ва тиббий буюмлар билан таъминлаш;

- одам савдосидан жабрланганларга шошилиш тиббий, психологик, ижтимоий, юридик ва бошқа хил ёрдам бериш;

- одам савдосидан жабрланганларнинг хавфсизлигини муҳофаза қилиш;

- одам савдосидан жабрланганларнинг қариндошлари билан алоқа ўрнатилишига кўмаклашиш;

- одам савдосидан жабрланганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳақида ахборот бериш;

одам савдосидан жабрланганларни ижтимоий реабилитация қилишга кўмаклашиш.

Ихтисослаштирилган муассасалар ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган Низомга мувофиқ амалга оширади.

Қонуннинг 10-моддасига биноан, чет эл мамлакатидан Ўзбекистонга қайтиб келган, одам савдосидан жабрланганларни ижтимоий реабилитация қилиш уларни нормал турмуш тарзига қайтариш мақсадида амалга оширилади ва мазкур шахсларга юридик ёрдам бериш, уларни психологик, тиббий, касбий реабилитация қилиш, уларни ишга жойлаштириш, уларга вақтинчалик турар жой беришни ўз ичига олади.

Одам савдосидан жабрланганларни ижтимоий реабилитация қилиш Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети маблағлари ва қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Одам савдосидан жабрланганларни ижтимоий реабилитация қилишни амалга ошириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ихтисослаштирилган муассасаларнинг раҳбарлари уларда одам савдосидан жабрланган болалар ҳақида маълумот пайдо бўлган тақдирда, қонун ҳужжатларига мувофиқ одам савдосидан жабрланган болаларнинг ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш мақсадида бу ҳақда васийлик ва ҳомийлик органларига дарҳол хабар қилиши шарт.

Одам савдосидан жабрланган болалар ихтисослаштирилган муассасаларга жойлаштирилганда улар катта ёшдагилардан алоҳида туришлари керак.

Ихтисослаштирилган муассасаларга жойлаштирилган одам савдосидан жабрланган болаларга қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат таълим муассасаларига қатнаш имконияти берилади.

Агар одам савдосидан жабрланган болалар ота-онаси қарамогидан маҳрум бўлган бўлса ёки ўз оиласи турган жойдан беҳабар бўлса, уларнинг ота-онасини ёки ота-онасининг ўрнини босувчи шахсларни қидириш чоралари кўрилади.

Агар суд шахсни одам савдосида айбдор деб топса, айбдор деб топилган шахсларга одам савдосидан жабрланганларнинг таъми-

ноти ва уларни реабилитация қилиш билан боғлиқ харажатларнинг ўрнини тўлиқ ҳажмда қоплаш мажбурияти юклатилади.

Шунга карамай, мазкур жиноий алдов қурбони бўлган шахслар ўз юртига қайтиши жуда ҳам мураккаб масала ҳисобланиб, улар ўз уйларига қайтган тақдирда ҳам, одам савдосидан жабр кўрганларнинг азоблари бу билан тугаб қолмайди. Боиси, улар жисмоний ҳамда маънавий қийноқлар билан бирга ўз мамлакатлари ҳамда уйларига турли хил касалликларни олиб келишади.

Бу касалликлар жамият ва давлат учун хавфлидир, ушбу касалликларнинг ичида энг хавфлиси тери-таносил¹ касаллиги ҳисобланади.

Бирлашган Араб Амирликлари, Исроил, Греция ва шу каби мамлакатларда одам савдосидан жабр кўрган шахсларнинг аксарияти сифилис касаллигига чалинишган, уларнинг баъзилари эса, ОИТС² билан ҳам зарарланган.

Айни вақтда, одам савдоси жиноятдан бутун дунё мамлакатлари жабр кўрмоқда. Дунё бўйлаб нафақат халқаро ташкилотлар, балки ушбу жирканч жиноятга қарши халқаро нодавлат ҳамда нотижорат ташкилотлари ҳам кенг кўламда кураш олиб бормоқдалар. Худди шундай халқаро нодавлат ва нотижорат ташкилотларидан бири 1980 йилда «Аёллар савдосига қарши курашиш фонди» номи билан Голландия мамлакатада ташкил этилди. Ушбу халқаро нодавлат ва нотижорат ташкилоти дастлабки кунларданок, аёллар савдоси билан боғлиқ жиноятлар, уларнинг траффиги ва шу каби масалалар юзасидан кўплаб халқаро ташкилотлар билан шартномалар имзолади. Шунингдек, 1995 йил Шарқий ва Марказий Европа мамлакатларида аёллар савдоси билан боғлиқ жиноятларнинг олдини олиш мақсадида «**Ластрада**» халқаро Дастури ишлаб чиқилди.

¹ Таносил касалликлари — бу одатда, жинсий йўл билан юктириладиган юкумли касалликлар бўлиб, уларга сифилис, гонорея, триппер, юмшоқ шанкр, мояклар (жинсий) линфогранулемозизи ва бошқалар киради. Таносил касаллигининг ўзига хос хусусияти унинг даволаш имкони ёки касаллик туфайли келиб чиқадиган оқибатларнинг хавфлилигидадир. Шу боис, ушбу касалликлар қанчалик эрта аниқланса, уни даволаш шунча осон ҳисобланади.

² ОИТС (орттирилган иммунитет танқислиги синдроми) — инсон организмнинг ҳар қандай касалликка қарши курашиш қобилияти(иммунитет)нинг йўқолиши. ОИТС вируси ҳар хил йўллار билан, яъни жинсий алоқа, стерилланмаган шприц, ушбу вирус мавжуд бўлган донорлик қони орқали ва бошқа йўллار билан юқиши мумкин.

Ушбу Дастур ўз навбатида траффик жиноятларнинг олдини олишга қаратилган бўлиб, у қуйидаги фаолиятларни ўзининг асосий йўналишлари деб белгилади:

- одам савдоси жиноятдан жабрланган шахсларга моддий ҳамда маънавий кўмак бериш;

- одам савдоси жиноятини ўрганиш ҳамда унинг олдини олиш юзасидан илмий тадқиқотлар олиб бориш;

- хорижий мамлакатларда аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таҳқиқловчи қонун ва қонуности ҳуқуқий меъёрларни эксперт текширувидан ўтказиш;

- одам савдоси жиноятининг салбий оқибатларини кенг жамоатчиликка етказишда оммавий ахборот воситалари билан биргаликда иш олиб бориш;

- давлат органлари, чет эл давлатлари ҳудудидаги элчихоналар, ички ва халқаро нодавлат ва нотижорат ташкилотлари билан биргаликдаги ҳамкорликни йўлга қўйиш¹.

Мамлакатимиз ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, инсон ҳаёти, унинг эркинликларини олий қадрият деб эълон қилди. Бу борада бир қанча халқаро умумэътироф этилган шартномаларга қўшилди. Шундай шартномалардан бири Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2003 йил 12 декабрда ратификация қилинган «Одам савдоси ва учинчи шахслар томонидан эксплуатация қилиш тўғрисида»ги Конвенция бўлиб, унга кўра қуйидаги қилмишлар жиноят деб ҳисобланди:

- розилигидан қатъи назар қўшмачилик қилиш, яъни бошқа шахсларни фоҳишаликка даъват этиш ёки ундаш;

- розилигидан қатъи назар, фоҳишабозликни бошқа шахслар томонидан эксплуатация қилиш;

- фоҳишахоналар тузиш, бошқариш, онгли ҳолда молиялаш, молиялашда иштирокчилик қилиш;

- учинчи шахслар томонидан фоҳишабозлик мақсадида фойдаланилишини била туриб, бино ёки бирор жойни ижарага бериш, юқоридаги қилмишларни содир этишга суиқасд қилиш, уларга тайёргарлик кўриш, шу мақсадларда қасддан иштирок этиш¹.

¹ Қаранг: www.yandex.com/Crime_of_traffic

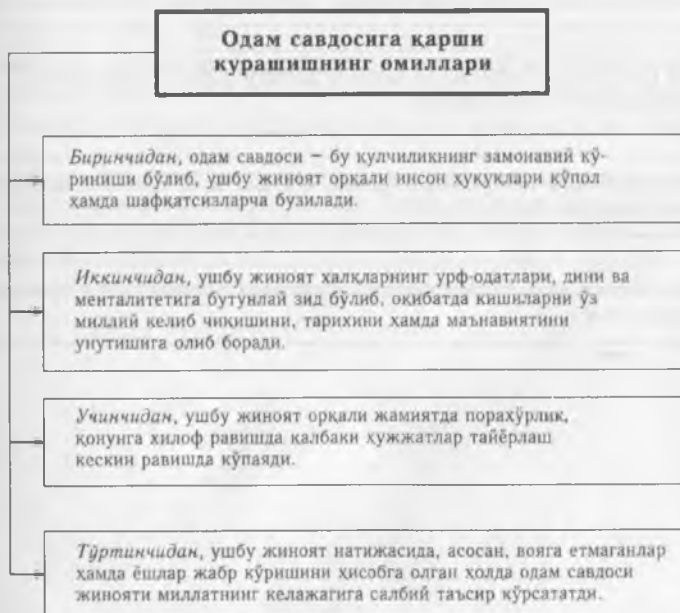
² Қаранг: «Одам савдоси ва учинчи шахслар томонидан эксплуатация қилиш тўғрисида»ги Конвенция. Нью-Йорк. 1949. 14-модда.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўрта Осиё мамлакатлари ёки МДХ давлатлари доирасида ягона Халқаро Одам савдосига қарши курашувчи муайян бир Марказ ташкил қилиш мақсадга мувофиқ.

Албатта, ушбу халқаро ташкилот аъзолари бир-бирига географик жиҳатдан яқин бўлган мамлакатлар ўртасида тузилиши зарур. Шунингдек, уларнинг одам савдоси жинояти билан боғлиқ жиноят қонунчилигини бирхиллаштириш лозим. Ташкилот ўз ваколат доирасида аъзо мамлакатлар учун мажбурий характерга эга бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиши лозим.

Шундай қилиб, одам савдоси мамлакат доирасида ҳал қилинадиган масала эмас, ушбу жиноят аллақачон халқаро аҳамият касб этган ҳамда унга қарши терроризм, гиёҳвандлик, экология ҳамда бошқа глобал муаммолар каби биргаликда курашиш талаб этилади¹.

17-схема

¹ Каранг: Инсонлар савдосига қарши курашнинг ҳуқуқий масалалари. – Тошкент: ТДЮИ, 2006. 12-6.

**Одам савдосига қарши курашишда
ихтисослаштирилган муассасаларнинг
асосий вазифалари**

одам савдосидан жабрланганлар учун қулай яшаш ва шахсий гигиена шaroитларини таъминлаш

одам савдосидан жабрланганларни озиқ-овқат, дори воситалари ва тиббий буюмлар билан таъминлаш

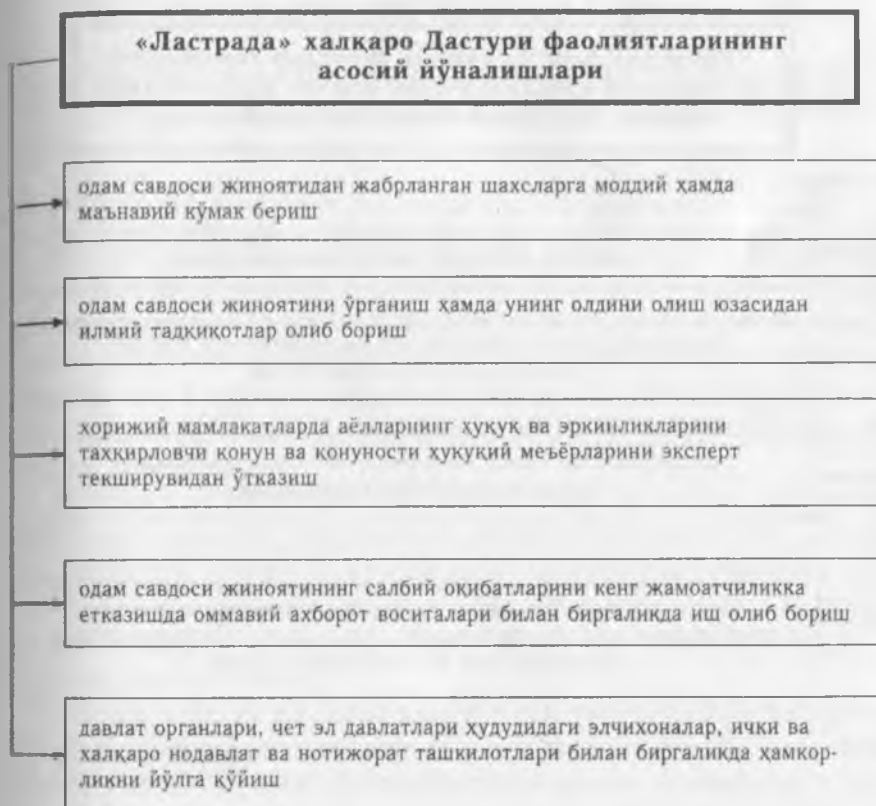
одам савдосидан жабрланганларга шoшинч тиббий, психологик ижтимоий, юридик ва бошқа хил ёрдам бериш

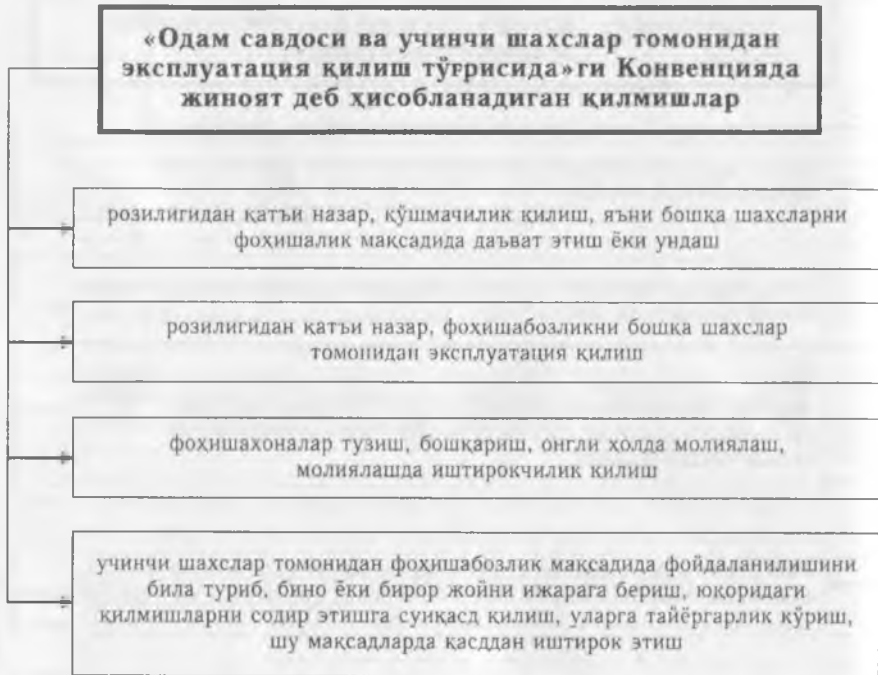
одам савдосидан жабрланганларнинг хавфсизлигини муҳофаза қилиш

одам савдосидан жабрланганларнинг қариндошлари билан алоқа ўрнатишларига қўмаклашиш

одам савдосидан жабрланганларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳақида ахборот бериш

одам савдосидан жабрланганларни ижтимоий реабилитация қилишга қўмаклашиш

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

*«Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари борасида Конституция-
миз Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча асосий
ғоя ва қоидаларини ўзига сингдирган».*

И.А. Каримов

Инсон ҳуқуқлари жаҳонда етакчи мақомга эга. Ҳар қандай
ривожланган демократик фуқаролик жамиятини барпо этишда
инсон ҳуқуқлари ролига етарли баҳо бермаслик мумкин эмас.
Инсон ҳуқуқлари – ҳар бир давлатнинг демократик тараққиёти
даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Шунинг учун ҳам ин-
сон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқда ва миллий ҳуқуқий тизимда
муҳим ўрин тутати.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ички ва ташқи сиёсатида
БМТнинг иккинчи Умумжаҳон конференциясида 1993 йилда
тасдиқланган «Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг универсалли-
ги» талабларига қатъий риоя этиб, давлат қонунчилиги тизими-
да уни муҳофаза қилиш ва таъминлашга оид норматив-ҳуқуқий
базани шакллантирди.

Жаҳонда инсон ва фуқаролар ҳуқуқи соҳасида 300 дан ортиқ
халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган бўлиб, уларнинг
аксарияти XX асрнинг II ярмига тўғри келади. Универсал кўри-
нишдаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар билан биргаликда мин-
тақавий доирадаги масалаларга бағишланган ҳужжатлар ҳам
қабул қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси бугунги кунда 60 дан ортиқ ин-
сон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган халқаро-ҳуқуқий
ҳужжатларга қўшилган.

Ҳозирги кунда давлатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқла-
рига оид қуйидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлаганлар:

1. Демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини
тан олиш ва ҳимоя қилиш – бу давлат мажбуриятидир;

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро-
ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро
ҳуқуқнинг устуворлиги;

3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши;

4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги;

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этиши;

6. Фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;

7. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги¹.

Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими қуйидаги тўрт таркибий қисмдан иборат.

Биринчи: фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид қонунлар — виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар.

Иккинчи: фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қонунлар — жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги, касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар.

Учинчи: фуқароларнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳуқуқларига оид қонунлар — мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусусийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар, фан, таълим, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар.

Тўртинчи: инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар (кўп томонлама ва икки томонлама) — миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ифодалаш борасидаги энг асосий ҳужжатдир. Конституциямизда инсон ҳуқуқлари халқаро андозалар асосида ифодаланиши билан биргаликда, уни таъминлаш ва кафолатлаш борасида энг муҳим қоидалар ўрнатилган.

¹ Қаранг: Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. —М.: Юристъ, 1997. С.132.

Бугунги кунда давлатлар томонидан қабул қилинган Конституцияларнинг деярли барчаси Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида белгиланган қоида ва қадриятларга ҳамоҳангдир.

Шунингдек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг муқаддимасида шундай дейилади: «Башарият оиласи барча аъзоларининг қадр-қиммати ва уларнинг ажратиб бўлмас ҳуқуқларини эътироф этиш жаҳон миқёсида эркинлик, адолат ва тинчлик негизини ташкил этади. Умумий ассамблея ушбу декларацияни барча инсонлар ва ҳамма миллатларнинг муштарак истаги деб эълон қилади».

Ўзбекистон Конституцияси, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 30 та моддасига киритилган барча қоида ва тартибларни қамраб олиб, муқаммал тарзда уларни акс эттириши билан жаҳоннинг йирик ва демократик давлатлари асосий қонунлари қаторида муносиб ўрин тутати. Фикримизнинг исботини Конституциямиз муқаддимасининг биринчи бандидан олишимиз мумкин.

Ўзбекистон халқи номидан:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ҳоқларига содиқлик эълон қилинади;

иккинчидан, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари устунлиги тан олинади;

учинчидан, инсонпарвар демократик давлат барпо этиши қўзланади;

тўртинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсад қилиб қўйилади.

Муқаддидада қайд этилган бу асосий принциплар Асосий Қонунимизнинг ички мазмуни, том маънода моҳиятини ташкил этади. Конституциянинг 13-моддасига биноан, Ўзбекистонда қонунчилик демократик, умуминсоний принципларга асосланиб, уларга қўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонун билан ҳимоя қилинади. Ушбу модда ўзининг ёрқин ва қомил ифодаси билан инсон мақомини ва унинг асосий ҳуқуқларини энг юксак ва олий даражага қўтаради. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ифодалани-

шини биргина мисол асосида тула англаб етиш мумкин. Хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг учинчи моддасида «Ҳар ким яшаш ва дахлсизлик ҳуқуқига эга», Ўзбекистон Конституциясининг 24-моддасида «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир, «Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», шунингдек, 25-моддасида «Ҳар ким эркин ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга», деб таъкидланади.

Халқимизнинг миллий давлатчилик мақсадларига хизмат қиладиган мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси жамиятимизнинг юксак интеллектуал ва ҳуқуқий камолотидан далолатдирки, худди шу боис Бош Қомусимизда халқона, миллий давлатчилик билан азалий кадриятларимиз башарият ҳуқуқий маданиятининг жами илғор жиҳатлари билан ўзаро уйғунлашиб келади¹.

Ўзбекистон Конституцияси матнида инсон ҳуқуқларига тааллуқли нормалар устувор ўрин эгаллайди. Улар инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг кўпқирралилиги билан ажралиб туради. Ҳар бир шахснинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқлари Асосий Қонунимиз билан қафолатланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида берилган ва уни ривожлантириш учун чиқарилган қонунларда муносиб тарзда ўз аксини топган инсон ҳуқуқларининг бу тахлит қонуний қафолатланиши ана шу ҳуқуқларга муносабатимиз нечоғли юксак эканлигини теран англаиб турибди.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг 19-моддасида ҳеч кимнинг ўзбошимчалик билан ҳибсга олиш ва қамоқда сақлаш мумкин эмаслиги таъкидланса, Ўзбекистон Конституцияси 25-моддасининг иккинчи хатбошисида «Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас», дейилади.

Юқорида берилган қисқа мисоллардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясининг барча кадриятлари етарли даражада ва Декларацияга нисбатан тўлароқ шаклда ифода этилиб, ҳимоя қилинган.

¹ Қаранг: «Қонун ва адолат устуворлигининг ҳаётбахш манбаи». Президентимиз И.Каримовнинг Конституция байрами муносабати билан ўтказилган тантанали маросимда сузлаган нутқи. «Халқ сўзи». 1998 йил 6 декабрь.

Масалан, 24-моддада «Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир» ибораси билан инсоннинг яшаш ҳуқуқи ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи жиддий суръатда ҳимоя остига олинган.

Ўзбекистон Республикаси Ўз Конституциясида инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим халқаро-ҳуқуқий қоидаларни мустаҳкамлаган:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш — давлатнинг мажбурияти;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тизими халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устунлиги;

учинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга тузилганидан бошлаб тааллуқли эканлиги, яъни табиий ҳуқуқ фояси ва назариясининг эътироф этилиши;

тўртинчидан, ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги;

бешинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этиши;

олтинчидан, фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;

еттинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахслар ҳуқуқларининг бузилмаслиги зарурлиги¹.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш — Конституциянинг асосий принциpidир. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий тизимини тубдан ислох қилишнинг асосий йўналиши ва пировард мақсади Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг маъруза ва нутқларида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги беш стратегик йўналиш белгилаб берилган:

1. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини вужудга келтириш;

2. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш;

¹ Қаранг: У.Таджиханов, Х.Одилқориев «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи». — Тошкент: Шарқ, 2001. 28-б.

3. Қабул килинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуңлигини таъминлаш;

4. Одил судлов ислохотини амалга ошириш йўли билан бутун суд тизимини демократлаштириш;

5. Аҳоли, айниқса, ёшлар ва мансабдор шахслар, ҳуқук-тартибот идоралари ходимлари ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш¹.

Халқимизнинг миллий давлатчилик мақсадларига хизмат қиладиган мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституцияси жамиятимизнинг юсак интеллектуал ва ҳуқуқий камолотидан далолатдирки, худди шу боис Бош Қомусимизда халқона, миллий давлатчилик билан азалий қадриятларимиз башарият ҳуқуқий маданиятининг жами илғор жиҳатлари билан ўзаро уйғунлашиб келади.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва манфаатларни таъминлашнинг ишончли механизми бу шубҳасиз, суд ҳокимиятидир. Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тақсимланишининг реал жорий этилиши том маънода чинакам суд ҳокимияти қарор топишига йўл очди. Суд тизимини ислоҳ қилиш Президентимиз И.Каримов таъбири билан айтганда, энг аввало, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилиши керак. Фақат шу ҳолатда судга кишилар жазоловчи орган сифатида эмас, балки, ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиши лозим бўлган орган сифатида мурожаат қиладиган бўлади ва суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақил учинчи тармоғига айланади².

Мамлакатимиз бугунги кунга келиб суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг бир неча босқичларини рўёбга чиқариб келмоқда.

¹ Қаранг: И. Каримов «Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари», Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессиясида сўзлаган нутқи. 1996 йил 29 август – Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.

² Қаранг: И.А. Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. –Б.29-30 (Олий Мажлисининг I-чақириқ, 14-сессиясидаги маъруза).

Биринчи босқич мустақиллик қўлга киритилган даврдан 2000 йилгача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу даврда мамлакатимизда Асосий қонунимиз – Конституция ва бошқа бир қатор қонунлар қабул қилинди. Мақсад, инсон ҳуқуқларини амалга оширувчи органлар ва давлат идораларининг ҳуқуқий базасини яратишдан иборат.

Иккинчи босқич – 2001 йилдан 2005 йилгача бўлган давр. 2001 йилнинг 29 августида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган «Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши ислохотларнинг узвий давоми бўлди.

Жиноий жазоларни либераллаштириш натижасида Жиноят кодексига ярашганлик муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш институти қўшилди. Аслида ярашув институти халқимизнинг тарихий ва маданий урф-одатлари ҳамда қадриятларидан келиб чиқади. Хусусан, Бурхониддин Марғиновийнинг «Ҳидоя» асарида келтирилишича, жиноят содир этган шахс жабр кўрган шахсга товон тўлагани учун жабр кўрган томон уни кечириб, қозидан (суддан) айбдорни жазодан озод қилишни талаб қилишга ҳақли бўлган. Товон ҳақи жазо сифатида қўлланилганидан сўнг уни айбдор уч йил мобайнида тўлаши лозим¹.

Суд-ҳуқуқ ислохотларининг **учинчи босқичи** Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги ва 2005 йил 8 августдаги «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида»ги Фармони эълон қилиниши билан бошланди, деб ҳисоблаш мумкин. Президентимиз И.А. Каримов таъкидлаганидек, суд – одил судловнинг олий нуқтаси ва унинг ролини ошириш ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидаги қонуний жараён. Шу муносабат билан прокуратура ваколатларининг бир қисмини судларга ўтказиш ҳозирги замоннинг мантиқий талабидир. Ва бу, энг аввало, инсоннинг консти-

¹ Қаранг: М. Ражабова «Шариатда жиноят ва жазо». – Тошкент: Адолат, 1996. 132-б.

туциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, дахлсизлигини чеклаш билан алоқадор масалаларга тегишлидир¹.

Ҳар бир давлат ўз Конституциясини қабул қилаётганида биологик мавжудот ҳисобланган инсонга жамиятда ривожланган шахс сифатида қараб, унинг мавжуд ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлайди. Уларнинг ҳуқуқий мақомини белгилайди. Конституциямизда ушбу масалаларга алоҳида эътибор қаратилади. Конституциямизнинг иккинчи бўлим 5–11-боблари шу масалага бағишланган бўлиб, бунда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари батафсил ёритилган.

Мамлакатимизда олиб борилаётган инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ички ва ташқи сиёсат, ўз навбатида, аҳолининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш, янги кўникма ва кадриятларни шакллантириш ҳамда инсон ҳуқуқларига ҳурмат-эҳтиром ва унинг умуммиллат даражасида ривожлантирилишига олиб келмоқда.

¹ Қаранг: И.А.Каримов «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». — Тошкент: Ўзбекистон, 2005. 43–51-б.

Хорижий мамлакатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим қоидаларни мустаҳкамлаганлар

демократия ва инсон ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш — бу давлат мажбуриятидир

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясининг, назариясининг эътироф этилиши

ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этишлиги

фуқароларнинг қафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши

инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги

Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими

фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид қонунлар – виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар

фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қонунлар – жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар, сайловлар тўғрисидаги, қасаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар

фуқароларнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳуқуқларига оид қонунлар – мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусусийлаштириш, истеъмолчиларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар, фан, таълим, музейлар, кутубхона, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар

инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар (кўп томонлама ва икки томонлама) – миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида

**Ўзбекистон Республикаси ўз Конституциясида
инсон ҳуқуқларига онд қуйидаги муҳим халқаро-
ҳуқуқий қоидаларни мустаҳкамлаган**

инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тан олиш ва ҳимоя
қилиш – давлатнинг мажбурияти

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тизими халқаро-ҳуқуқий
андозаларга мос қилини ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устунлиги

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга тузилганидан бошлаб тааллуқли
эканлиги, яъни табиий ҳуқуқ ҳояси ва назариясининг эътироф этилиши

ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва
баробар тааллуқлилиги

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг
мазмунини ташкил этиши

фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан
таъминланиши

инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга оширишда
бошқа шахслар ҳуқуқларининг бузилмаслиги зарурлиги

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА МИЛЛИЙ ИНСТИТУТЛАРИ

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тушунчасининг шаклланиши унга бўлган эҳтиёж ва имкониятлар билан чамбарчас боғлиқдир. Инсон ҳуқуқларини тан олиш ва халқаро меъёрлар доирасида уларни ҳимоя қилишнинг турли воситаларини яратиш, айтиш мумкинки, асримиз маънавиятининг энг муҳим ютуқларидан биридир.

Ўзбекистон демократик ислохотларни чуқурлаштириш йўлидан борар экан, бу борада энг устувор вазифалардан бири инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Бу борада энг аввало, инсон ҳуқуқларини таъминлашга йўналтирилган миллий институтларни ташкил этиш ҳамда фаолиятини йўлга қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Президентимиз И. Каримов бир ўринда «Инсон ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни таъминловчи идоравий тузилмаларини барпо этиш муҳим вазифадир. Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтининг, ҳуқуқпарвар жамоат ташкилотларининг мавқеи ва мақомини кўтариш зарур», деб таъкидлаб ўтган эди¹.

Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистонда қуйидаги Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги омбудсман институти, Ижтимоий фикр нодавлат ташкилотлари, Амалдаги қонунчилик мониторинг институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий Марказ каби инсон ҳуқуқлари соҳасидаги миллий институтлар фаолият юритмоқдалар.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар қуйидаги функцияларни бажаради:

а) Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳужжатларнинг ратификация қисми тўғрисидаги таклифларни ишлаб чиқишда иштирок этиш, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳисоботларни ишлаб чиқишда, қонунларни такомиллаштиришда ҳукуматга ёрдам бериш;

¹ Каранг: И.А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. — Тошкент: Ўзбекистон, 1996. 24-б.

б) Инсон ҳуқуқлари бузилиши фактларини аниқлаштириш. Бу инсон ҳуқуқлари соҳасида юзага келган муаммонинг тез ва тўла ҳал этилишига олиб келади. Институтларга тергов ўтказишнинг аниқ механизми зарур бўлиб, бунга далилларни йиғиш ваколати, ҳужжатлар билан эркин танишиш, мансабдор шахсларни, гувоҳларни сўроқ қилиш, инсон ҳуқуқларини бузувчи суд иш юритувларида қатнашиш ҳуқуқлари киради;

в) Инсон ҳуқуқлари соҳасида таълим ва маълумот маркази сифатида, инсон ҳуқуқлари соҳасида илмий ва ўқув дастурларини ишлаб чиқишда ҳамда ушбу дастурларни ҳаётга татбиқ этишда иштирок этиш;

г) Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги бузилишларга қарши курашнинг жамоат тергови шаклини олиб бориш. Бунда ирқий ёки бошқа камситишлар ҳолати юз берганда, жамоатчиликка ошкор этиш, аҳолининг инсон ҳуқуқлари соҳасида маданиятини юксалтириш ишлари амалга оширилади. Аҳолига ўз ҳуқуқларини тушунтириш ишлари ҳақида маълумот бериш ва илмий-оммабоп фаолият олиб бориш орқали амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирда мавжуд инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг ушбу соҳадаги фаолиятини уларни алоҳида-алоҳида кўриб чиқиш орқали таҳлил қиламиз. Хусусан, 1995 йил Президентимиз И.Каримов ташаббуси билан Олий Мажлис ҳузурида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (омбудсман) институти¹ ташкил этилди.

Мазкур институтнинг асосий вазифаси этиб, жамиятимизда қонун устуворлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шахснинг ҳуқуқий онги ҳамда маданиятини юксалтириш ва халқ манфаатларини жамият олдида ҳимоя қилишдан иборат қилиб белгиланди.

Бутун дунёда омбудсман институти фуқаролар шикоятларини суддан ташқарида кўриб чиқадиган қўшимча институт сифатида нафақат айрим адолатсизлик ҳолларининг олдини олишга, балки давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг

¹ Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил турли мамлакатларда турлича номланади. Скандинавия мамлакатларида — омбудсман; Испания ва Колумбияда — халқ ҳимоячиси; Францияда — воситачи, Руминияда — халқ адвокати ва ҳ.к. — муаллиф изоҳи.

ишини янада самаралироқ қилишга имкон беради, ҳуқуқий давлат мақсад ва вазифаларига эришишга қўмаклашади, шу тариқа фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақиқий таъминланишига шароит яратади.

Омбудсман фаолиятининг бир қанча ўзига хос хусусиятлари мавжуд, улар қуйидагилардан иборат:

вакилнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунчилик ва бошқа норматив ҳужжатларда белгиланганлиги;

вакил мустақил фаолият юритиши билан бирга қонун чиқарувчи ҳокимият олдида ҳисобот бериши;

вакил бузилган ҳуқуқларининг тикланишини сўраб мурожаат этган фуқаролардан давлат органларининг ноқонуний ҳаракатлари устидан шикоятларни қабул қилиши ва тегишли қарор қабул қилиши;

вакил мустақил шахс бўлиб, у келиб тушган ариза, шикоятлар бўйича ўзининг хоҳиш-иродаси ва қонунга асосан ҳаракат қилади, органларга такдимнома киритади ва ҳисоботлар такдим қилади;

парламент муддати давомида ўз фаолиятини муваққат олиб боради¹.

Турли мамлакатларнинг омбудсман институти функциялари ва вазифалари ушбу давлатларнинг миллий давлатчилик анъаналари, миллий менталитети, ҳуқуқий тизимини ҳисобга олган ҳолда ўзига хос томонларга эга. Ҳозирги вақтда дунёнинг 120 дан ортиқ мамлакатида омбудсман институти мавжуд, 50 дан ортиқ мамлакатда эса инсон ҳуқуқлари бўйича комиссиялар фаолият кўрсатмоқда².

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 14-сессиясидаги маърузасида таъкидлаганидек: «Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил самарали фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратиш, омбудсман институтининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш зарур»³.

¹ Каранг: «Омбудсман в Узбекистана» – Тошкент: 2001 й.

² Каранг: <http://www.parliament.gov.uz>.

³ Каранг: Дунё омбудсманлари. С.Рашидова, Т.Д.Сайидов «Ўзбекистонда омбудсманнинг минтакавий вакили институти: тажриба ва истикболлар».

Омбудсман давлат органлари тизимидан мустақиллиги, парламент белгилаган муддат давомида ўзгармаслиги, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга муҳтож бўлган фуқароларга очиклиги, шикоят ва мурожаатларни кўришда расмийликка йўл қўймаслиги, аҳолига бепул хизмат кўрсатиши билан ажралиб туради.

Омбудсманнинг мақсади — бу инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш маданиятини яратиш, уни ривожлантиришга кўмак бериш, жамиятни ҳуқуқий тарғибот тўғрисидаги ғоялардан хабардор қилишдан иборатдир.

Фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш ҳамда уларнинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш бўйича фаолият юзасидан 2002 йилда омбудсманга фуқаролардан 5130 та мурожаат тушган, шу жумладан 2768 та мурожаат почта орқали келган, 2362 та мурожаат қабул вақтида тушган (шулардан 871 тасига оғзаки тушунтиришлар ва маслаҳатлар берилган). Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлари бузилганлиги тўғрисидаги 1450 та мурожаат назоратга олинган, шулардан 250 таси ижобий ҳал қилинган¹. 2005 йилда омбудсманнинг минтақавий вакиллари томонидан ички ишлар, адлия ва соғлиқни сақлаш вилоят бошқармалари билан ҳамкорлик тўғрисида битимлар тузилганлигининг ўзи вакил ўз фаолиятини ҳаётнинг барча соҳаларида фақатгина фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини рўйбга чиқариш учун амалга оширишини белгилаб беради.

Вакил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан беш йил муддатга сайланади². Вакил лавозимига номзод Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан киритилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг Вакилни сайлаш тўғрисидаги қарори палаталарнинг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонун-

¹ Қаранг: Дунё омбудсманлари. С.Рашидова. Т.Д.Сайидов «Ўзбекистонда Омбудсманнинг минтақавий вакили институти: тажриба ва истикболлар».

² Омбудсман турли йўллар билан сайланиши ёки тайинланиши мумкин. Испанияда у парламент томонидан 5 йилга сайланади, Намибияда президент томонидан, Францияда — Вазирлар кенгашининг декрети билан тайинланади. — муаллиф изохи.

чилик палатаси депутатлари ҳамда Сенати аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади. Вакил номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлисларида кўриб чиқилганидан кейин бу масала юзасидан қабул қилинган узил-кесил қарор Ўзбекистон Республикаси Президентига қонунда белгиланган тартибда юборилади¹.

Вакил фаолиятининг асосий принциплари² қонунийлик, адолатпарварлик, демократизм, инсонпарварлик, ошкоралик, ҳар бир инсон учун очиқликдир. Вакилнинг ҳисоботи қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлисларида эшитилади³. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги қонунга⁴ кўра, Олий Мажлисининг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) — мансабдор шахс бўлиб, унга Ўзбекистон Республикасида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар томонидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги амалдаги қонун ҳужжатларига риоя этилишининг самарадорлиги устидан парламент назоратини таъминлаш ваколатлари

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 38-сон, 420-модда.

² Айрим хорижий мамлакатлар қонунчилигида вакилнинг асосий фаолият принципларидан бири — бу мустақилликдир. Сиёсий мустақиллик учлик нуктаи назаридан, омбудсман ҳокимиятнинг уч тармоқли тизимига нисбатан узига хос мақомга эга. Қонунчилик ҳокимиятида эса, парламент омбудсмани парламент томонидан тайинланиб, унинг таркибига кирмайди. У ўз фаолиятини мустақил тартибга солувчи қонунга эга. Бу унинг хатто парламентдан ҳам мустақиллигини кафолатлайди. Омбудсман ҳар йили парламент олдида ҳисобот беради, аммо парламент унга кўрсатмалар бера олмайди. Мустақиллик — унинг фаолиятининг асосий устунидир. Худди шу ҳолат унинг ижроия ҳокимияти билан ўзаро муносабатларига ҳам тааллуқли, чунки омбудсман бу ҳокимиятнинг таркибий қисми бўлмаса ҳам, унинг ҳаракатларини текширади. Ниҳоят, омбудсман суд ҳокимиятидан ҳам мустақилдир, бу ҳокимиятнинг ўзи қонун устуворлиги тамойилига амал қилиб, бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақил иш олиб боради. — муаллиф изоҳи.

³ Айрим хорижий мамлакатларда омбудсман ўз фаолияти юзасидан парламент олдида ҳисоб бермайди. Балки, ОАВ орқали бутун халқ олдида чиқиш қилиб ўз фаолияти хусусида очиқ ҳисобот бериб боради. — муаллиф изоҳи.

⁴ Қаранг: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги қонуни илк бор 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган, янги таҳрирда эса, 2004 йил 27 августда қабул қилиниб, ҳаётга татбиқ этилди.

берилган. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга риоя этиш эҳтиёжи Президент И. Каримовнинг 1996 йил 29 августда Олий Мажлиснинг VI сессиясида сўзлаган нутқида ҳам эътироф этилган эди: «Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш устидан мониторинг ва назоратни ўрнатиш идоравий тузилмаларини барпо этиш муҳим вазифадир. Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили институтининг, жамоат ташкилотларининг мавқеини ва мақомини кўтариш зарур. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги омбудсман институти, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини, Инсон ҳуқуқлари миллий маркази сингари ташкилотларни ривожлантириш ҳамда бошқа институтларни ташкил этиш лозим. Бир сўз билан айтганда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини бошқариш ва назорат қилишнинг янги самарали механизмларини яратиш зарурати етилди»¹.

Дарҳақиқат, мазкур вазифаларни ҳаётда рўёбга чиқарувчи институтларнинг фаолият юритиши ва уларнинг ҳуқуқий мақомини² кўтариш инсон ҳуқуқлари мустаҳкам таъминланишининг гаровидир.

Энди бевосита омбудсманга фуқаролар ва чет эл фуқаролари томонидан шикоят қилиниши тартиби хусусида фикр юритсак³. Вакил арз қилувчига ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний

¹ Қаранг: Каримов И.А. «Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби». — Тошкент: Ўзбекистон, 1997. 119-б.

² Буюк Британияда омбудсманнинг ҳуқуқий мақоми Олий суд судьясининг мақомига тенглаштирилган. Ўзининг ваколатлари билан бирга вазирликлар ва давлат қўмиталарининг ҳар қандай қонунга номувофик ҳаракати устидан суд ёки трибуналга шикоят қилинмаган бўлса, омбудсман бу ҳақдаги аризани кўришга ҳақлидир. АҚШда эса, омбудсман суд иммунитетини ҳуқуқидан фойдаланади. Финландияда судда вазирларга, Данияда эса, вазирлардан ташқари барча мансабдор шахсларга нисбатан омбудсман жиноят ишини кўзгайтиш ваколатига эга ҳисобланади. Польшада қонунда белгиланган баъзи ҳолларда прокурор каби протест келтириш ҳуқуқига эга.

³ Қаранг: аксарият мамлакатларда ҳар бир фуқаро омбудсманга йўл қўйилган ҳуқуқбузарлик ёки суиистеъмолликларни аниқлаб, тегишли орган ёки мансабдор шахсга кўрсатади ва у бу ҳолатларни бартараф этишни таклиф этади. Агар улар омбудсманнинг таклифидан бош тортса, омбудсман суд органлари ёки парламентга мурожаат этиши мумкин. Омбудсман фуқароларнинг шикоятлари бўйича, шунингдек ўз ташаббуси билан иш олиб боради. Францияда фуқаролар вакилга бевосита эмас, балки ўз сенатор ёки депутатлари орқали мурожаат қиладилар. — муаллиф изоҳи.

манфаатлари бузилганлиги маълум бўлиб қолган пайтдан эътиборан ёки арз қилувчи, агар у ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг бошқа воситаларидан фойдаланган ҳамда қабул қилинган қарорлардан қаноатланмаган бўлса, ўз шикоятни бўйича қабул қилинган охириги қарордан хабар топган пайтдан эътиборан бир йил давомида берилган шикоятларни кўриб чиқади¹.

Конунга мувофиқ вакил ҳуқуқларига қуйидагилар киради:

- шикоятни кўриб чиқиш;
- арз қилувчи ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланиши мумкин бўлган воситалар ва шаклларни кўрсатиш;
- шикоятни унинг моҳиятига кўра ҳал қилишга ваколатли бўлган ташкилот ёки мансабдор шахсга юбориш;
- арз қилувчини унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан таништириш;
- сабабини албатта кўрсатган ҳолда шикоятни кўриб чиқишни рад этиш;
- қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа чора-тадбирларни кўриш.

Вакилнинг шикоятларни кўриб чиқиш чоғидаги ҳуқуқлари: вакил шикоятларни кўриб чиқиш, шунингдек фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганлиги ҳолларини ўз ташаббуси билан текшириш чоғида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- аниқланиши лозим бўлган ҳолатларни текширишда кўмаклашишни сўраб ташкилотлар ва мансабдор шахсларга мурожаат қилиш;
- аниқланиши лозим бўлган ҳолатларни текшириш учун ташкилотларнинг вакиллари ва мансабдор шахсларни таклиф этиш. Текширишни ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят берилган ташкилотга ёхуд мансабдор шахсга топшириш мумкин эмас;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 38-сон, 420-модда.

- ташкилотларга ва мансабдор шахслар ҳузурига монелик-сиз кириш;

- ташкилотлар ва мансабдор шахслардан ҳужжатлар, материаллар ва бошқа маълумотларни сўраш ҳамда олиш;

- мансабдор шахслардан тушунтиришлар олиш;

- аниқланиши лозим бўлган масалалар юзасидан ташкилотлар ва мутахассисларга хулосалар тайёрлашни топшириш;

- инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахлдор масалалар юзасидан ташкилотлар ҳамда мансабдор шахслар томонидан ўтказилаётган текширишларда иштирок этиш;

- ушлаб турилган ёки қамокда сақланаётган шахс билан учрашув ва суҳбатлар ўтказиш;

- ҳаракатларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги аниқланган шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида тегишли органларга илтимоснома билан кириш¹.

Юқорида биз Ўзбекистон Республикасида омбудсман фаолиятининг ташкилий ва ҳуқуқий асосларига ва бу борадаги хорижий мамлакатлар тажрибасига мурожаат қилдик. Энди бево-сита Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилининг фаолиятини такомиллаштириш борасидаги таклиф ва мулоҳазаларни баён этсак:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили қонунга мувофиқ давлат ҳокимиятининг мансабдор шахси ҳисобланишини инobatга олиб, вакилга қонунчи-лик ташаббуси ҳуқуқи берилиши мақсадга мувофиқдир. Бу орқа-ли унинг фаолият самарадорлигини ошириш кўзда тутилади.

2. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги қонунга мувофиқ вакил томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар тавсия-вий характерга эга. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида қабул қилинадиган бу каби ҳужжатлар барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий характерга эга, деб белгиланиши мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 йил, 38-сон, 426-модда.

3. Жиноят-процессуал қонунчилигида фуқароларнинг ҳимоячиси сифатида жамоат ҳимоячиси сифатида вакилнинг иштирок этиши қонунийлаштирилишини таклиф этамиз.

4. Хорижий мамлакатларда омбудсман институтининг фаолиятига назар соладиган бўлсак, улар ўзининг соҳалар бўйича ихтисослашув¹ фаолиятига асосланганлигини кўришимиз мумкин. Бу албатта, вакил фаолияти самарадорлигининг кафолати бўлиши билан бирга, нафақат маълум тоифа фуқароларнинг, балки ҳуқуқлари чекланган шахсларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва энг асосийси адолатни қарор топтиришда муҳим ўрин тутади. Вакилнинг айрим масалалар билан ихтисослашуви жамиятнинг мазкур институтга ишончини оширса ва юзага келаётган жиддий муаммоларни бартараф этса, инсон шаъни, кадр-киммати ва қонунчилик билан белгиланган талабларнинг ҳаётга жорий этилишида катта омил бўлади.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ҳам муҳим ўринга эга². Институтнинг асосий вазифа ва функциялари қуйидагилардан иборат:

қонун лойиҳаларини ҳар томонлама ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш, қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва қабул қилишнинг барча босқичларида чуқур асосланган эксперт баҳолари ва хулосаларини тайёрлаш;

¹ Швецияда бола ҳуқуқлари бўйича шуғулланувчи омбудсман иш олиб боради. Унинг асосий вазифаси БМТнинг «Бола ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенциясига биноан болалар ва ёшларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш, уларнинг муаммолари бўйича мониторинг олиб боришдан иборат. Шу каби фаолиятни Литва Республикасида ҳам учратамиз. Англияда ва Уэльсда қамок ва жазони ижро этиш масалалари билан шуғулланувчи омбудсман 1994 йилда таъсис этилган бўлиб, унинг асосий вазифаси маҳкумларнинг шикоятларини улар барча инстанцияларни ўтаб бўлганларидан сўнг қабул қилиш ва жазони ижро этиш муассасаларига ўзларининг тавсиявий хулосаларини беришдан иборат ҳисобланади.

² Мазкур институт дастлаб Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик Мониторинги институти илмий-тадқиқот муассасаси сифатида Олий Мажлис Кенгашининг 1996 йил 3 декабрдаги қарори асосида ташкил этилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 2 апрелдаги ПФ-3590-сонли «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ташкил қилиш тўғрисида»ги Фармони қабул қилиниши натижасида ҳуқуқий мақоми ўзгартирилган. — муаллиф изоҳи.

мамлакатни ислоҳ қилиш ва янгилашнинг ҳуқуқий базаси такомиллаштирилишини тизимли таҳлил этиш, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан мустаҳкам ҳамкорликда қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва унинг ўтиши борасида қонунда белгиланган тартиб ҳамда таомилларга риоя этиш бўйича таклифлар тайёрлаш;

қонунларда, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг норма ва қоидалари тўлиқ рўёбга чиқарилиши ҳамда уларнинг қўлланиши, шунингдек қабул қилинаётган қонун ҳужжатларида ҳуқуқий нормаларнинг узаро боғланиши, комплекслиги ва уйғунлиги мониторинги;

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг халқаро меъёр ва стандартларга мувофиқлигини ўрганиш; қонунларнинг лойиҳаларида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тамойиллари ҳамда нормалари ус-
творлигига риоя этилишини таҳлил қилиш;

хорижий парламентлар, айнан шундай қонун ҳужжатлари мониторинги институтларининг иш тажрибасини ўрганиш ҳамда қонун ижодкорлиги фаолиятида ана шу тажрибадан фойдаланиш бўйича тавсияномалар бериш¹.

Мониторинг институти қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказди, бу жараёнда қонуннинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартларга мос келиши текширилади. Мазкур институтнинг ҳуқуқий мақоми тўғридан-тўғри фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ва уларнинг шикоятларини кўриб чиқишга йўналтирилмаган бўлса-да, моҳиятан инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган қонун ҳужжатларини мониторингдан ўтказиш, керакли тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқиш йўли билан фуқароларнинг қонуний манфаатларини қамолатлашга қаратилган.

Ўтган йиллар давомида институт қатор халқаро ташкилотлар ва чет мамлакатларнинг илмий марказлари билан тажриба алмашаётганлиги муҳим аҳамият касб этади. Бундай ҳамкорлик, хусусан, Европа Иттифоқи Комиссиясининг Европа Эйд

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005 йил, 14-сон, 100-модда.

дастури, БМТнинг Қочоқлар ишлари бўйича олий комиссари, Халқаро нотижорат ҳуқуқ маркази, К.Аденауэр, Евроосиё фондлари ва бошқа қатор халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари билан яхши йўлга қўйилган. Бундай ҳамкорлик асосан биргаликда семинарлар ва конференциялар ташкил этиш, қонун лойиҳаларини экспертиза қилишга чет эл экспертларини жалб этишга қўмаклашиш, институт кутубхонасини янги адабиётлар билан тўлдиришга ёрдамлашиш ва бошқа шаклларда амалга оширилмоқда.

2003 йилда институт Россия Федерацияси Ҳукумати ҳузуридаги Қонунчилик ва киёсий ҳуқуқшунослик институти, Украина Олий Радаси Қонун ҳужжатлари институти ҳамда бошқа қатор илмий ва ўқув марказлари билан илмий ҳамкорликни давом эттирди.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш мақсадида БМТнинг «Инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини демократиялашни қўллаб-қувватлаш Дастури»га мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги Фармонида биноан Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази ташкил этилди. Марказ директори бир вақтнинг ўзида Жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази директори ҳамдир¹.

Қуйидагилар Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг асосий вазифалари деб белгиланган:

- миллий ҳаракат режасини, шунингдек Конституция, Қонунлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш;

¹ Қаранг: Ўзбекистонда демократлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизими. — Тошкент. 1997. 31-6.

- Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларига риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш;

- давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, шунингдек инсон ҳуқуқлари бўйича жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериб туриш фаолиятини амалга ошириш;

- давлат органларининг инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилиш соҳасида таҳсил бериш, тарғибот, ўқув-услубий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш;

- Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва ривожлантириш бўйича маълумотларнинг ахборот базасини барпо этиш;

- давлат органларининг инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш;

- инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш.

Марказ фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагича белгиланган:

1. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги фаолият миллий дастурини ишлаб чиқиш орқали давлат ва жамоат ташкилотларининг илмий-тадқиқот, таълим ва маърифий фаолиятларини мувофиқлаштириш;

2. Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари миллий концепцияси асосида ҳуқуқий давлат миллий мафкурасини шакллантириш;

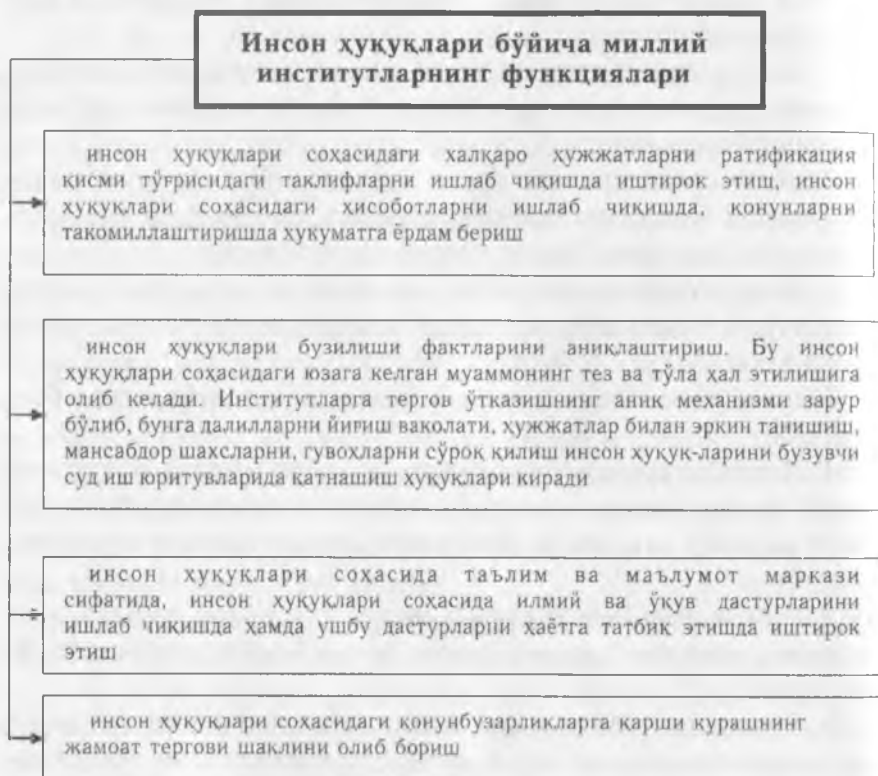
3. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эълон қилган инсон ҳуқуқлари соҳасидаги барча меъёрий ҳужжатларни босқичма-босқич қабул қилиш орқали Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятига киришнинг самарали механизмини яратиш¹.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган миллий институт ҳозирги кунда энг талабчан демократия, фуқаролар-

¹ Қаранг: Инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикасининг миллий фаолият дастури. — Тошкент: 1997. 12-б.

нинг эркинликларини таъминлашга қаратилган инсонпарварлик, адолатни юзага келтирувчи институтдир. Унинг мавжуд бўлиши ҳозирги замон талаби. Мазкур институтнинг самарали фаолият юритиши учун фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти-ни янада ошириш зарур.

24-схема

Омбудсман фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари

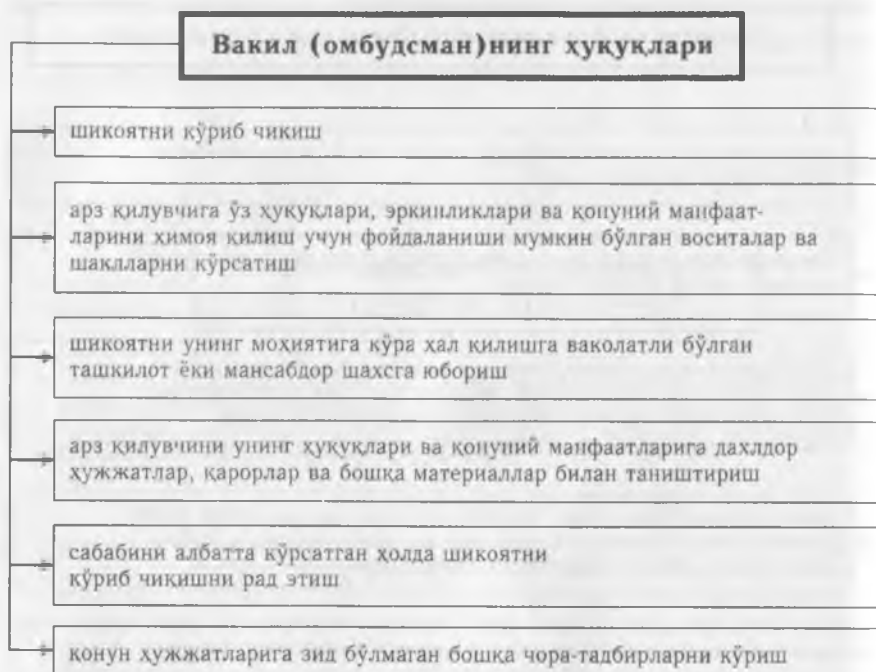
вакилнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунчилик ва бошқа норматив ҳужжатларда белгиланганлиги

вакилнинг мустақил фаолият юритиши билан бирга қонун чиқарувчи ҳокимият олдида ҳисобот бериши

вакил давлат органларининг ноқонуний ҳаракатлари устидан шикоят қилиб, топталган ҳақ-ҳуқуқлари тикланишида ёрдам сўраб мурожаат этган фуқароларни қабул қилиши ва тегишли қарор чиқариши

вакил мустақил шахс бўлиб, келиб тушган ариза ва шикоятлар бўйича ўзининг хоҳиш-иродаси ва қонунга асосан ҳаракат қилади, органларга тақдимнома киритиб, ҳисоботлар тақдим қилади

парламент муддати давомида ўз фаолиятини муваққат олиб боради

**Вакилнинг шикоятларни кўриб чиқиш
чоғидаги ҳуқуқлари**

аниқланиши лозим бўлган ҳолатларни текширишда қўмақлаштириш
сўраб ташкилотлар ва мансабдор шахсларга мурожаат қилиш

ташкилотларга ва мансабдор шахслар ҳузурига монеликсиз кириш

ташкилотлар ва мансабдор шахслардан ҳужжатлар, материаллар ва
бошқа маълумотларни сўраш ҳамда олиш

мансабдор шахслардан тушунтиришлар олиш

аниқланиши лозим бўлган масалалар юзасидан ташкилотлар ва
мутахассисларга хулосалар тайёрлашни топшириш

инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига дахлдор масалалар
юзасидан ташкилотлар ҳамда мансабдор шахслар томонидан ўтказиладиган
текширишларда иштирок этиш

ушлаб турилган ёки қамокда сақланаётган шахс билан учрашув ва
суҳбатлар ўтказиш

ҳаракатларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги
аниқланган шахсларни жавобгарликка тортиш тўғрисида тегишли
органларга илтимоснома билан кириш

**Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги
институтининг асосий вазифа ва функциялари**

қонун лойиҳаларини ҳар томонлама ҳуқуқий экспертизадан ўтказиш, қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва қабул қилишнинг барча босқичларида чуқур асосланган эксперт баҳолари ҳамда ҳулосаларини тайёрлаш

мамлакатни ислоҳ қилиш ва янгилашнинг ҳуқуқий базаси такомиллаштирилишини тизимли таҳлил этиш, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан ҳамкорликда қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва унинг ўтиши борасида қонунда белгиланган тартиб ҳамда таомилларга риоя этиш бўйича таклифлар тайёрлаш

қонунларда, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг меъёр ва қоидалари тўлиқ рўёбга чиқарилиши ҳамда уларнинг қўлланиши, шунингдек қабул қилинаётган қонун ҳужжатларида ҳуқуқий нормаларнинг ўзаро боғланиши, комплекс лилиги ва уйғунлиги мониторингини олиб бориш

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг халқаро меъёр ва стандартларга мувофиқлигини ўрганиш, қонунларнинг лойиҳаларида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тамойиллари ҳамда нормалари устуворлигига риоя этилишини таҳлил қилиш

хорижий парламентлар, айнан шундай қонун ҳужжатлари мониторинги институтларининг иш тажрибасини ўрганиш ҳамда қонун ижодкорлиги фаолиятида ана шу тажрибадан фойдаланиш бўйича тавсияномалар бериш

**Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси
Миллий марказининг асосий вазифалари**

миллий ҳаракат режасини, шунингдек Конституция, қонунлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қондаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш

инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларига риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш

давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, шунингдек инсон ҳуқуқлари бўйича жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериб туриш фаолиятини амалга ошириш

давлат органларининг инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилиш соҳасида таҳсил бериш, тарғибот, ўқув-услубий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятини мувофиқлаштириш

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва ривожлантириш бўйича маълумотларнинг ахборот базасини барпо этиш

давлат органларининг инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар бериш

инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш

МАЪРУЗАЛАРНИ ЎРГАНИШ ЮЗАСИДАН САВОЛ-ЖАВОБЛАР

Савол: Ўзбекистон Республикасида сиёсий партиялар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини санаб беринг?

Жавоб: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Сиёсий партиялар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (1996 йил 26 декабрь), «Ўзбекистон Республикасининг Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Қонуни (2004 йил 30 апрель), «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонуни (2007 йил 11 апрель)

Савол: Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигига киритилган сўнгги қўшимча ва ўзгартишларни айтиб беринг?

Жавоб: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси аъзолари сони 150 нафарга кўпайтирилди; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлигига, Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига фақат сиёсий партиялар эга бўлди; сайловчилар ташаббускор гуруҳлари чиқариб ташланди; Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрсатган сиёсий партия сайлов участкасида овозларни санаб чиқишда иштирок этиш учун Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланадиган тартибда ўз аъзолари орасидан ваколатли вакил тайинлашга ҳақли бўлди; Қонунчилик палатасининг бир юз ўттиз беш депутати ҳудудий бир муддатли сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан сайланса, Қонунчилик палатасининг ўн беш депутати Ўзбекистон экологик ҳаракатидан сайланиши белгиланди.

Савол: Қандай ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари ўртасида келишув комиссияси тузилиши мумкин?

Жавоб: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссиясини тузиши мумкин. Палаталар келишув комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқилиши керак.

Савол: «Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий Қонунига кўра, сиёсий партия фракциялари қачон ўзини муҳолифат деб эълон қилиши мумкин?

Жавоб: Янгитдан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли ва дастурига ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракциялари, шунингдек сайловчилар ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар ўзларини муҳолифат деб эълон қилиши мумкин.

Савол: Фракция деганда нимани тушунасиз? Уни тузиш тартиби қандай?

Жавоб: Сиёсий партия фракцияси сиёсий партиядан кўрсатилган депутатлар томонидан партия манфаатларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида ифодалаш мақсадида тузиладиган ва белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган депутатлар бирлашмасидир. Фракция тузиш учун камида ҳар бир сиёсий партия 9 нафар депутатга эга бўлиши керак.

Савол: Ўзбекистон Республикаси экологик ҳаракати Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасидаги ўз вакилларини қандай тартибда шакллантиради?

Жавоб: Ўзбекистон экологик ҳаракатидан Қонунчилик палатасининг ўн беш депутати мазкур ҳаракатнинг олий органи (Конференцияси) томонидан Марказий сайлов комиссияси бел-

гилайдиган муддатларда сайланади. Ўзбекистон экологик ҳаракатидан Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар кўрса-тиш ва уларни сайлаш тартиби Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади. Ўзбекистон экологик ҳаракатидан Қонунчилик палатасига депутатлар сайловига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш очик ҳамда ошкора амалга оширилади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Спикерини сайлаш тартиби қандай?

Жавоб: Қонунчилик палатаси Спикерини ва унинг ўринбосарларини сайлаш учун депутатлар орасидан кўпи билан ўн беш кишидан иборат Оқсоқоллар кенгаши тузилади, Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарлари сайлангач, мазкур кенгашнинг ваколатлари тугайди. Қонунчилик палатаси Спикери лавозимига номзод Қонунчилик палатаси мажлисида раислик қилувчи ёки Оқсоқоллар кенгашининг вакили томонидан тақдим этилади. Қонунчилик палатаси Спикери лавозимига номзод депутатларнинг саволларига жавоб бериши учун 30 дақиқагача вақт ажратилади. Қонунчилик палатаси мажлисида номзодни муҳокама қилиш учун 20 дақиқагача вақт ажратилади. Номзод, агар у яширин овоз бериш натижасида депутатлар умумий сонининг ярмидан кўп овозини олган бўлса, Қонунчилик палатасининг Спикери этиб сайланган ҳисобланади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати Раисини сайлаш тартиби қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раиси Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдими-га биноан Сенат аъзолари орасидан сайланади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан Конституцияга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тартиби қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартишлар тегишинча Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчи-

лиги томонидан қабул қилинган қонун ёки Ўзбекистон Республикасининг референдуми билан киритилади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган қўшимча ва ўзгартишларни санаб беринг?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрь Қонунига мувофиқ Конституциянинг 76-моддасига, 2002 йил 27 январда ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда у асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 24 апрелдаги Қонунига мувофиқ XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига, Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелдаги Қонуни билан 89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига, Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 25 декабрь Қонунига мувофиқ XVIII бобида қўшимча, ўзгартиш ва тузатишлар киритилган.

Савол: Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти органлари тизимини санаб беринг?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасида суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, ҳарбий ва ҳўжалик судларидан иборат.

Савол: «Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг асосий мақсади нималардан иборат? Одам савдоси деганда нимани тушунасиз?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасида одам савдосига қарши курашиш чора-тадбирларини янада кучайтириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият эканлигининг амалдаги исботидир. Одам савдоси — куч билан таҳдид қилиш ёки куч ишлатиш

ёхуд бошқа мажбурлаш шаклларидан фойдаланиш, ўғирлаш, фирибгарлик, алдов, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш ёки вазиятнинг қалтислигидан фойдаланиш орқали ёхуд бошқа шахсни назорат қилувчи шахснинг розилигини олиш учун уни тўловлар ёки манфаатдор этиш эвазига оғдириб олиш орқали одамлардан фойдаланиш мақсадида уларни ёллаш, ташиш, топшириш, яшириш ёки қабул қилиш.

Савол: Референдум нима?

Жавоб: Референдум (лот. referendum – етказилиши, билдирилиши лозим бўлган хабар) – жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини умумхалқ овозига қўйиш.

Савол: Ўзбекистон Республикасида халқ ҳокимиятчилигини амалга оширишнинг қандай шакллари мавжуд?

Жавоб: Икки хил: бевосита (референдум, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши) ва вакиллар (сайлов) орқали.

Савол: Ҳуқуқий кафолат деганда нимани тушунасиз?

Жавоб: Ҳуқуқий кафолат деганда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий нормалар асосида таъминлашга қаратилган воситалар йиғиндиси тушунилади. Турлари: Конституциявий кафолат, суд кафолати, омбудсман кафолати.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайлов ўтказишнинг асосий принципларига нималар киради?

Жавоб: Умумий сайлов ҳуқуқи – Қонунчилик палатасига депутатлар сайлови умумийдир. Сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари (бундан буён матнда фуқаролар деб юритилади) сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.

Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқига сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган фуқаролар эгадирлар.

Тенг сайлов ҳуқуқи – Ҳар бир фуқаро – сайловчи бир овозга эга.

Тўғридан-тўғри сайлов ҳукуқи – Қонунчилик палатаси депутатлари фуқаролар томонидан бевосита сайланадилар.

Яширин овоз бериш – Қонунчилик палатаси депутатлари сайловида эркин ва яширин овоз берилади. Овоз берувчиларнинг хоҳиш-иродаси назорат қилинишига йўл қўйилмайди.

Савол: Сайлов комиссияларининг қарорлари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқиш тартиби қандай?

Жавоб: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонуннинг 18-моддасига кўра, депутатликка номзодлар кўрсатган сиёсий партияларнинг органлари, депутатликка номзодлар, ишончли вакиллар, кузатувчилар ва сайловчилар сайлов комиссияларининг қарорлари устидан ана шу қарор қабул қилинганидан кейин ўн кун ичида юқори сайлов комиссиясига ёки судга шикоят қилишлари мумкин. Марказий сайлов комиссиясининг қарорлари устидан қарор қабул қилинганидан кейин ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиниши мумкин. Шикоят келиб тушганидан кейин уч кун ичида, сайловга олти кундан кам вақт қолганда эса, дарҳол кўриб чиқиши керак.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилини сайлаш тартиби қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги 2004 йил 27 август Қонуни 3-моддасига кўра, вакил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати томонидан беш йил муддатга сайланади. Вакил лавозимига номзод Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан киритилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг ва Сенатининг вакилни сайлаш тўғрисидаги қарори палаталарнинг мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенати аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили қандай ҳуқуқларга эга?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги 2004 йил 27 август Қонунига кўра, вакил қуйидаги ҳуқуқларга эга:

шикоятни кўриб чиқиш;

арз қилувчи ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун фойдаланиши мумкин бўлган воситалар ва шакллари кўрсатиш;

шикоятни унинг моҳиятига кўра ҳал қилишга ваколатли бўлган ташкилот ёки мансабдор шахсга юбориш;

арз қилувчини унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан таништириш;

сабабини албатта кўрсатган ҳолда шикоятни кўриб чиқишни рад этиш;

қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа чора-тадбирларни кўриш.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили томонидан шикоятларни кўриб чиқиш тартиби қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги 2004 йил 27 август Қонуни 10-моддасига кўра, вакил томонидан шикоятларни кўриб чиқиш. Вакил Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини бузаётган ташкилотлар ёки мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари ёхуд ҳаракатсизлиги устидан берган шикоятларини кўриб чиқади ва у ўз текширувини ўтказиш ҳуқуқига эга.

Вакил учинчи шахсларнинг, шу жумладан нодавлат нотижорат ташкилотларининг муайян бир киши ёки бир гуруҳ шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаат-

лари бузилганлиги устидан берган шикоятларини кўриб чиқиш учун, башарти, уларнинг бунга розилиги бўлса, қабул қилади. Вакил суднинг ваколат доирасига кирадиган масалаларни кўриб чиқмайди.

Савол: Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар қандай талабларга жавоб бериши керак?

Жавоб: «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида»ги 2004 йил 29 апрель Қонунининг 15-моддасига кўра, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига номзодлар, қонда тариқасида, олий маълумотли бўлиши ва сайлов куни тегишли ҳудудда доимий яшаб турган бўлиши, шунингдек ташкилотчилик қобилиятига, ҳаётий тажрибага ва аҳоли ўртасида обрў-эътиборга эга бўлиши керак. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар, шунингдек суднинг ҳукми билан озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) вазифасига сайланиш учун номзод этиб кўрсатилиши мумкин эмас.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили томонидан шикоятларни кўриб чиқиш шартлари қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги 2004 йил 27 август Қонуни 11-моддасига кўра, вакил томонидан шикоятларни кўриб чиқиш шартлари. Вакил арз қилувчига ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилганлиги маълум бўлиб қолган пайтдан эътиборан ёки арз қилувчи, агар у ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг бошқа воситаларидан фойдаланган ҳамда қабул қилинган қарорлардан қаноатланмаган бўлса, ўз шикояти бўйича қабул қилинган охириги қарордан хабар топган пайтдан эътиборан бир йил давомида берилган шикоятларни кўриб чиқади.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилига бериладиган шикоятлар мазмуни қандай бўлиши лозим?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 27 августдаги «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида»ги Қонунига кўра, шикоятларнинг мазмуни вакилга берилган шикоятда арз қилувчининг фамилияси, исми, отасининг исми ва манзили, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилинаётган ташкилотнинг номи, мансабдор шахснинг фамилияси, исми, отасининг исми кўрсатилган, арз қилувчининг фикрича, унинг ҳуқуқларини бузган ҳаракатларнинг ёки ҳаракатсизликнинг моҳияти баён этилган бўлиши лозим. Шикоятга арз қилувчининг талабларини тасдиқловчи ҳужжатлар ва бошқа далиллар илова қилинади. Вакилга берилган шикоят учун давлат божи ундирилмайди.

Савол: Фуқароларнинг фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловида иштирок этиш ҳуқуқи қандай кафолатланган?

Жавоб: Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловида фуқароларнинг иштирок этиши ихтиёрий ҳамда эркиндир. Фуқароларга уларни сайловда иштирок этишга ёки иштирок этмасликка мажбур қилиш мақсадида, шунингдек уларнинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдиришига таъсир кўрсатишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчиларини сайлаш ҳуқуқига сайлов куни ўн саккиз ёшга тўлган фуқаролар эгадирлар. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқароларнинг фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловида иштирок этиши мумкин эмас. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловида фуқароларнинг иштирок этиш ҳуқуқларини бирон-бир тарзда бевосита ёки билвосита чеклаш тақиқланади.

Савол: Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказишда ошкоралик қандай таъминланади?

Жавоб: Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари фуқаролар йиғини томонидан, конун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса фуқаролар вакиллари йиғилиши томонидан икки ярим йил муддатга сайланади.

Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловини ташкил этиш ҳамда ўтказиш очик ва ошкора амалга оширилади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови ташкил этилаётганда ҳамда ўтказилаётганда фуқаролар йиғини ўтказиладиган кун, вақт ва жой тўғрисида фуқаролар хабардор этилади, фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари вазифасига кўрсатилган номзодлардан, овоз бериш якунларидан воқиф қилинади.

Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайловига тайёргарлик жараёнини ҳамда сайлов қандай ўтаётганлигини ёритиб боради.

Савол: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига сайловда сайлов округларини тузиш тартиби қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги Қонунига кўра, Қонунчилик палатасига сайлов ўтказиш учун бир юз ўттиз бешта ҳудудий сайлов округи тузилади. Ҳар бир сайлов округидан битта депутат сайланади.

Қонунчилик палатасига депутатлар сайловини ўтказувчи сайлов округлари (бундан буён матнда сайлов округлари деб юритилади) Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгесининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг тақдимномасига биноан Марказий сайлов комиссияси томонидан тузилади. Сайлов округларининг чегаралари Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрининг маъмурий-ҳудудий тузилишини инобатга олган ҳолда белгиланади.

Сайлов округлари, коида тариқасида, Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида сайловчилар сони тенг ҳолда тузилади. Ҳар бир сайлов учун сайлов округига тўғри келадиган сайловчилар нормаси Марказий сайлов комиссияси томонидан белгиланади.

Марказий сайлов комиссияси сайлов округлари рўйхатини уларнинг чегаралари ва сайловчилар сонини кўрсатган ҳолда сайловга камида етмиш беш кун қолганида эълон қилади.

Савол: Фуқаролар қандай ҳолларда Судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги 1995 йил 30 август Қонуни 1-моддасига кўра, ҳар бир фуқаро давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) билан ўз ҳуқуқлари ёки эркинликлари бузилган деб ҳисобласа, шикоят билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ва битимларида ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, чет эллик фуқаролар ушбу Қонунда белгиланган тартибда судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақлидирлар.

Фуқаролиги бўлмаган шахслар ушбу Қонунга мувофиқ судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Савол: Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганда судга шикоят билан мурожаат қилиш муддатлари қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонуни 6-моддасига кўра, судга шикоят билан мурожаат қилиш учун қуйидаги муддатлар белгиланади:

фуқаро ўз ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлигидан ҳабар топган кундан бошлаб уч ой;

фуқаро юқори турувчи орган, мансабдор шахснинг шикоятни қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги ёзма билдиришини олган кундан бошлаб бир ой;

агар фуқаро ўз шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берганидан кейин бир ой муддат ўтган кундан бошлаб бир ой.

Шикоят беришнинг узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган муддати суд томонидан тикланиши мумкин.

Савол: Ўзбекистон Республикасида Фуқароларнинг муурожаатларининг қандай турлари мавжуд?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг муурожаатлари тўғрисида»ги 2002 йил 13 декабрь Қонуни 5-моддасига кўра, фуқароларнинг муурожаатлари ариза, таклиф ёки шикоят кўринишида бўлиши мумкин.

Ариза — фуқароларнинг ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини рўёбга чиқаришда ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги илтимоси баён этилган муурожаатидир.

Таклиф — фуқароларнинг давлат ва жамият фаолиятини такомиллаштиришга доир тавсияларини ўз ичига олган муурожаатидир.

Шикоят — фуқароларнинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини тиклаш тўғрисидаги талаби баён этилган муурожаатидир.

Савол: Фуқароларнинг муурожаатларига қўйиладиган талаблар қандай?

Жавоб: Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг муурожаатлари тўғрисида»ги 2002 йил 13 декабрь Қонуни 6-моддасига кўра, муурожаатларда фуқаронинг фамилияси (исми, отасининг исми), яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилган, ариза, таклиф ёки шикоятнинг моҳияти баён этилган бўлиши керак.

Ёзма муурожаатларда муурожаат этувчининг имзоси бўлиши лозим. Муурожаатга шахсий имзо қўйиш имкони бўлмаган тақдирда, бу муурожаатлар уни ёзиб берган шахснинг имзоси билан тасдиқланиб, унинг фамилияси, исми, отасининг исми ҳам ёзиб қўйилади.

Фуқаронинг фамилияси (исми, отасининг исми), яшаш жойи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилмаган ёки у ҳақда сохта маълумотлар кўрсатилган, шунингдек имзо қўйилмаган ёзма муурожаатлар аноним деб ҳисобланади ва кўриб чиқилмайди.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан келиб чикиб хулоса қиладиган бўлсак, сўнгги йилларда мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилган туб ислохотларда асосий эътибор инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилмоқда.

Биргина, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги Фармойиши билан Ўзбекистон Конституциясининг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, маъно-мазмунини ва моҳиятини ўрганиш, ёш авлоднинг ҳуқуқий онги, тафаккури ва маданиятини юксалтириш, шунингдек Конституцияни билиш, унинг мазмун-моҳиятини тарғиб ва ташвиқ қилиш вазифалари белгилаб берилди.

Фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини янада юксалтириш, ёшларнинг ҳуқуқ соҳасига бўлган қизиқишларини ошириш, уларни ҳуқуқий жихатдан етук ва баркамол авлод этиб тарбиялаш мақсадида 2009 йил Адлия вазирлиги ҳузурида «Ёшларга – ёшларча» ҳуқуқни тарғиб қилиш, уни тушунтириш мақсадида ёш ҳуқуқшунослардан иборат «Ҳуқуқий тарғибот гуруҳи» ташкил этилди.

Ушбу гуруҳ мамлакатимизнинг олис ҳудудларида жойлашган ҳуқуқ фанига ихтисослаштирилмаган мактаб, коллеж ҳамда академик лицей ўқувчиларининг ҳуқуқий саводхонлигини юксалтиришни ўз олдига мақсад қилган. Тарғибот тадбирлари давомида ёш ҳуқуқшунослар фақатгина бир мавзу доирасида суҳбатлар олиб бормасдан, балки Юртбошимизнинг 2010 йил Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасининг Қўшма Мажлисида сўзлаган нутқи, қолаверса мамлакатимиз Конституциясининг мазмун-моҳиятини кенг ва атрофлича тушунтириб бермоқда. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида 2008–2009 йилларда суд-ҳуқуқ тизимида олиб борилган туб ислохотлар: ўлим жазосининг бекор қилиниши, одам савдосига қарши курашнинг ҳуқуқий асослари, фуқаролар муурожаатларининг ҳуқуқий жихатлари, сайлов қонунчилигига қиртилган қўшимча ва ўзгартишлар, ёшларда солиқ маданияти-

ни юксалтириш, экология маданияти ва бошқа қонун, қонуно-
ти меъёрий ҳужжатларига мурожаат этилмоқда.

Ҳозирги кунга қадар ушбу гуруҳ аъзолари республикамиз-
нинг 70 га яқин олис туман ва қишлоқларида ҳуқуқий тарғибот
тадбирларини ташкил этиб, салкам 62 мингдан зиёд ёшларнинг
ҳуқуқий саводхонлигини янада юксалтиришга ҳаракат қилдилар.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирли-
ги ташаббусига кўра, 2009–2010 йилларда ҳуқуқшуносликка
ихтисослашмаган касб-ҳунар коллежлари ва академик лицей
ўқувчилари ўртасида ташкил этилган «Ҳуқуқ билимдонлари»
кўрик-танлови орқали ҳам минглаб ёшларнинг ҳуқуқий билим-
ларини кучайтиришга ҳаракат қилинди.

Олиб борилган ҳуқуқий тарғибот тадбирлари ёшларимизнинг
ҳуқуқий билимларини мустаҳкамлашда қуйидагиларни амалга
ошириш мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда:

Биринчидан, «ёшларга-ёшларча муносабат» шиори ости-
да ҳуқуқшуносликка ихтисослашган олий ўқув юртлари тала-
балари иштирокида мактаб, коллеж ҳамда олий таълим муасс-
саларида тарғибот-ташвиқот ишларини замонавий педагогик
усулларни қўллаган ҳолда ташкил этиш;

Иккинчидан, мактаб, коллеж ҳамда академик лицейларда
доимий «Адлия соатлари»ни ташкил этиш ва мазкур соатларда
Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари,
мамлакатимизда амалга оширилаётган изчил демократик исло-
хотларнинг мазмун-моҳиятини тушунтириб бориш;

Учинчидан, ҳуқуқ фанига ихтисослашмаган ўрта таълим
муассасаларида ҳуқуқий саводхонликни оширувчи кўрик тан-
ловларни ташкил этиш.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, ёшла-
римизда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни янада юксалтириш
ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи	3
Ёшларда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантиришда ҳуқуқий тарғиботнинг аҳамияти	7
Конституция — изчил ҳуқуқий ислохотлар асоси	18
Фуқаролар сиёсий ҳуқуқларининг конституциявий асослари	39
Ёшларда солиқ маданиятини юксалтиришнинг ўзига хос жиҳатлари	52
Одамлар савдоси (траффи) билан боғлиқ халқаро жиноятчилик, унинг хусусиятлари ва шакллари	60
Мамлакатимизда одам савдосига қарши курашишнинг ҳуқуқий асослари	76
Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари	91
Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлари	102
Маърузаларни ўрганиш юзасидан савол-жавоблар	120
Хулоса	132

ҲУҚУҚИЙ ЕТУКЛИК — БАРКАМОЛЛИККА ЭЛТАДИ

Ўзбек тилида

Масъул муҳаррир:	<i>Т. Тураев</i>
Муҳаррирлар:	<i>А. Омонов, Г. Ортиқхўжаева</i>
Техник муҳаррир:	<i>А. Аҳмедов</i>
Компьютерда саҳифаловчи:	<i>Ш. Расулов</i>

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги
хузуридаги «Адолат» нашриёти. Нашр. лиц. АІ №133, 14.03.09.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

Босишга рухсат этилди 11.03.2011 й.
Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆, «AntiquaUz» гарнитураси.
Офсет усулида чоп этилди. Босма табағи 8,5.
Нашриёт ҳисоб табағи 7,0. Адади 10 000 нусха.
52-бўртма. Нархи шартнома асосида.

**«КО‘НИ-NUR» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Машинасозлар мавзеси, 4-уй.**

ISBN 978-9943-394-11-7

